

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA BİZNESİN İNKİŞAFI
PERSPEKTİVLƏRİ (ZƏNGİLƏN RAYONU NÜMUNƏSİNDƏ)”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hüseynli İlahə Haxverdi

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__ -ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA BİZNESİN İNKİŞAFI
PERSPEKTİVLƏRİ (ZƏNGİLƏN RAYONU NÜMUNƏSİNDƏ)”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409-Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Qrup: 116

Magistrant:
Hüseynli İlahə Haxverdi qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Həmidov Həmid İnsaf oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Oqtay qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar
Atakişi oğlu
_____ **imza**

Elm andı

Mən, Hüseynli İlahə Haxverdi qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş rayonlarda biznesin inkişafı perspektivləri (Zəngilan rayonu nümunəsində)” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARDA BİZNESİN İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ (ZƏNGİLƏN RAYONU NÜMUNƏSİNDƏ)

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış” prioritetinə əsasən post-konflikt ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası ilə iqtisadi artım səviyyəsinin yüksəldilməsi, özəl sahibkarlığın tərəqqisi üçün stimulun yaradılması, biznes-dövlət əməkdaşlığının gücləndirilməsi kimi məqsədlərə nail olunması üçün tədbirlərin görülməsi əsas hədəflər olaraq qiymətləndirilir.

Tədqiqatın məqsədi: Zəngilan rayonunun iqtisadi potensialını və investisiya imkanlarını təhlil etmək, nəticədə yeni prioritetləri müəyyən edərək biznes infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyyə verməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Müşahidə, analiz, riyazi-statistik, analoq, anket-sorğudan istifadə edilmişdir. Sorğudan alınan məlumatlar əsasında SPSS proqramında Frekans, Etibarlılıq, Ortalama, Çarpaz Tablo analizləri, “Chi-Square”, “Fisher-Freeman-Halton Exact”, “Phi and Cramer’s V” testləri aparılmış, nəticələr əsasında tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Fərmanlar və sərəncamlar, yerli və xarici ədəbiyyatlar, Zəngilan Rayon Statistika İdarəsinin hesabatları, statistik məlumatlar, Zəngilan Rayon İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə nəşr edilmiş kitablar, elmi məqalələr, dövrü mətbuatdakı məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzuyla bağlı araşdırma və məlumatların kifayət qədər olmaması, işğal dövründə qiymətləndirmənin aparılmamasıyla bağlı resurs çatışmazlığı, materialların müasir dövrə aid olmaması məhdudiyyətlərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Zəngilan rayonunda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün sahələr müəyyən edilərək şəbəkələrin yaradılması, “Ağıllı kənd” nümunəsində innovativ layihələrin tətbiqi imkanları araşdırılmış, beynəlxalq təcrübəyə baxılmış, sorğunun nəticələrinə əsasən təkliflər verilmişdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun coğrafi mövqeyi, inzibati ərazi bölgüsünün xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Zəngilan rayonunun iqtisadiyyatına dəyən zərərin qiymətləndirilməsi meyarları müəyyən edilmişdir. Biznesin inkişafı istiqamətində müasir təcrübə araşdırılaraq sahibkarlığın tərəqqisini təmin edəcək yeni innovativ layihələrin tətbiqi imkanları dəyərləndirilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Nəticələr kiçik və orta biznes subyektləri, dövlət-özəl sektor üçün vacib amillər kimi qiymətləndirilə, gələcəkdə aparılacaq tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: “Ağıllı kənd”, sahibkarlıq, innovativ biznes.

BUSINESS DEVELOPMENT PERSPECTIVES IN THE LIBERATED REGIONS (IN THE EXAMPLE OF ZANGILAN REGION)

SUMMARY

The actuality of the subject: On the basis of the “Great Return to the Liberated Regions” enhancing the country's economic growth, generating incentives for the development of private entrepreneurship, strengthening government, business through the economic integration of post-conflict territories is vital.

Purpose and tasks of the research: The study's purpose is to evaluate Zangilan's economic potential, investment opportunities, to make recommendations for improving business infrastructure by identifying new priorities.

Used research methods: Observation, mathematical-statistical, analog, questionnaire were used. Based on the data obtained from the survey, Frequency, Reliability, Average, Cross Table analysis, Chi-Square, Fisher-Freeman-Halton Exact, Phi and Cramer's V tests were run in the SPSS program, recommendations were made.

The information base of the research: It's used decrees, orders, local, foreign literature, reports from the Zangilan District Statistics Office, publications of the Zangilan District Executive Power, scientific articles, press reports.

Restrictions of research: Limitations include a lack of study, information, resources on the topic considering the absence of assessment during the occupation, the fact that the materials do not originate from the modern era.

The novelty and practical results of investigation: The possibility of implementing innovative initiatives like the “Smart Village” concept was investigated, worldwide experience was studied, proposals based on survey results were prepared. The East Zangazur economic region's administrative-territorial division was examined in terms of geographical position, characteristics. The parameters for calculating the Zangilan region's economic damage have been determined.

Scientific-practical significance of results: Small, medium-sized businesses, the public-private sector, future studies can all benefit from the results.

Keywords: “Smart village”, entrepreneurship, innovative business

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AI	Avropa İttifaqı
BP	British Petroleum
DÖST	Dövlət Özəl Sektor Tərəfdaşlığı
İKT	İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları
İT	İnformasiya Texnologiyaları
KOB	Kiçik və Orta Biznes
KOBİA	Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi
QMKİDK	Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsi
SPSS	Statistical Package for the Social Sciences
SSR	Sovet Sosialist Respublikası
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNUN İNKİŞAFININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI	11
1.1. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun coğrafi mövqeyinin və inzibati ərazi bölgüsünün əsas xüsusiyyətləri.....	12
1.2. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun həm iqtisadi, həm də texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi formalaşmasının üstünlükləri.....	18
II FƏSİL. ZƏNGİLƏN RAYONUNUN İQTİSADI POTENSİALI VƏ İNVESTİSİYA İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	25
2.1. Rayonun iqtisadiyyatına dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi.....	25
2.2. Sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarında geniş şəbəkəsinin yaradılması imkanlarının təhlili.....	31
III FƏSİL. ZƏNGİLƏN RAYONUNDA MÜASİR BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN TƏŞKİLİ İMKANLARI	46
3.1. Rayonda biznes mühitinin inkişafı istiqamətində müasir təcrübə və mexanizmlərin tətbiqi.....	47
3.2. Rayonda sahibkarlığın inkişafına dəstək mexanizmləri kimi yeni innovativ layihələrin tətbiqi imkanları.....	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	84
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	87
ƏLAVƏLƏR	91
Cədvəllərin siyahısı.....	101
Qrafiklərin siyahısı.....	103

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış” məsələsi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Sərəncamı kontekstində sosial-iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün reallaşdırılmalı əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu prioritet çərçivəsində post-konflikt ərazilərin də ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası təmin olunmaqla iqtisadi artım səviyyəsinin yüksəldilməsi, özəl sahibkarlığın tərəqqi etməsi üçün stimulun yaradılması, biznes və dövlət əməkdaşlığının gücləndirilməsi, ədalətli rəqabətin dəstəklənməsi və digər məqsədlərə nail olunması üçün tədbirlərin görülməsi əsas hədəflər olaraq qiymətləndirilir. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” imzalanmış Fərmana müvafiq olaraq təsdiq olunmuş rayonların yeni iqtisadi bölgüsündə eyni zamanda post-konflikt ərazilərin də diqqət mərkəzində saxlanılaraq Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunun potensialını dəyərləndirərək yeni layihələrin hazırlanması bölgənin tərəqqisinə nail olunması, texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi formalaşması üçün aktual məsələlər sırasındadır. Eyni zamanda “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında” Sərəncama müvafiq surətdə tətbiq edilən layihənin sahibkarlığın da inkişafına təkan verəcəyi nəzərə alınmaqla gündəmdə olan ən aktual məsələlərdən biri olaraq tədqiqat işində geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqat işinin mövzusu Zəngilan rayonu timsalında işğaldan azad olunmuş rayonlarda biznes mühitinin formalaşdırılması ilə əlaqəli olduğu üçün rayonun tarixi inkişaf prosesi ilə bağlı araşdırmalar tədqiq olunmuşdur. Rayonla bağlı Cabbarov M.M., Cavadlı S.A., Ələkbərov O.İ., Əliyev A.R., Abbasov T.M. və başqaları tərəfindən tədqiqatlar aparılmış və əsərlər yazılmışdır. Ancaq məlum olduğu kimi işgalla əlaqədar rayonla bağlı yeni araşdırmalar aparılmamış və yeni materiallar hazırlanmamışdır ki, bu da müasir tədqiqat və qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiq olunmasını şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi işğaldan azad olunan Zəngilan rayonunun iqtisadi potensialını və investisiya imkanlarını təhlil etməkdən, bunların nəticəsində yeni prioritetləri müəyyən edərək rayonda biznes infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyyə verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə tədqiqat işinin aparıldığı müddətdə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi lazımdır:

1. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun, eləcə də Zəngilan rayonunun coğrafi mövqeyinin və inzibati ərazi bölgüsünün nəzəri aspektdən xarakteristikasının araşdırılması;

2. Zəngilan rayonu timsalında Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun həm iqtisadi, həm də texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi formalaşmasının üstünlüklərinin təhlil edilməsi;

3. İşğal nəticəsində Zəngilan rayonuna dəymiş zərərin müəyyənəndirilməsi;

4. Sahibkarlığın geniş şəbəkələrin yaradılması üçün imkanların müəyyən olunması;

5. Biznes mühitinin tərəqqisi fonunda müasir yerli və xarici təcrübə və mexanizmlərin tətbiq olunması şəraitinin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekt Zəngilan rayonunda biznes mühitinin yaradılması üçün təşkil olunan müasir infrastrukturudur. Tədqiqatın predmeti isə bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər, hüquqi aktlar və tənzimləyici iqtisadi mexanizmlərdir.

Tədqiqat metodları: Elmi-tədqiqat prosesində müxtəlif metod növlərindən istifadə edilmişdir ki, müşahidə, analiz, riyazi-statistik, analoq, anket-sorğu və digər metodlar bunlara aiddir. Tədqiqatla bağlı geniş auditoriyanın fikirlərinin öyrənilməsi üçün keçirilən anket sorğusundan alınan məlumatlar əsasında SPSS proqramının 28.0.1.1(15) versiyasında Frekans, Etibarlılıq, Ortalama, Çarpaz Tablo analizləri, “Chi-Square”, “Fisher-Freeman-Halton Exact”, “Phi and Cramer’s V” testləri aparılmış və müəyyən nəticələr əldə olunaraq tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını fərmanlar və sərəncamlar, yerli və xarici ədəbiyyatlar, Dövlət Statistika Komitəsinin Zəngilan Rayon Statistika İdarəsinin hesabatları, statistik məlumatlar, Zəngilan Rayon İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə nəşr edilmiş kitablar və bülletenlər, elmi məqalələr, dövrü mətbuatdakı məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzuyla bağlı araşdırma və məlumatların kifayət qədər olmaması, işğal dövrü ərzində qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiq oluna bilməməsiylə bağlı resurs çatışmazlığı, eləcə də mövcud materialların müasir dövrə aid olmaması tədqiqatın məhdudiyyətləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Zəngilan rayonu da daxil olmaqla işğaldan azad olunan ərazilərdə biznes infrastrukturunun yaradılması fonunda sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarında geniş şəbəkəsinin yaradılması imkanlarının tədqiq edilməsi, “Ağıllı kənd” nümunəsində biznesə dəstək mexanizmləri kimi innovativ layihələrin tətbiq olunması imkanlarının araşdırılması, mövzu ilə əlaqəli beynəlxalq təcrübənin müşahidəsi və bu mövzu üzrə anket sorğusunun keçirilərək əldə olunan nəticələrə əsasən təkliflərin verilməsi tədqiqatın yeniliyi kimi müəyyən olunmuşdur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Araşdırma işində Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun coğrafi mövqeyi və inzibati ərazi bölgüsünün əsas xüsusiyyətləri tərkibinə daxil olan rayonların hər birinin xarakterik özəlliklərinin təhlili və müqayisəsi ilə öyrənilmişdir. Zəngilan rayonunun iqtisadiyyatına dəyən zərərin qiymətləndirilməsi mexanizmləri və meyarları müəyyən edilərək qruplaşdırılmışdır. Rayonda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün sahələr müəyyən edilmiş və onların qiymətləndirilməsi üçün mexanizmlər tədqiq edilmişdir. Rayonda biznesin inkişafı istiqamətində müasir təcrübə və tətbiqlər müəyyən edilərək onların yerli bölgələrə xarakterik özəllikləri nəzərə alınmaqla sahibkarlığın da tərəqqisini təmin edəcək yeni innovativ layihələrin tətbiqi imkanları dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri kiçik və orta biznes subyektləri, dövlət-özəl sektor üçün vacib amillər kimi qiymətləndirilə, həmçinin bölgə üzrə gələcəkdə aparılacaq tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

**I FƏSİL. ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNUN İNKİŞAFININ
ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI**

1.1. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun coğrafi mövqeyinin və inzibati ərazi bölgüsünün əsas xüsusiyyətləri

Azərbaycan üçün tarixi ədalətin bərpası bərabərində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı baxımından daha prinsiplial addımların atılması məsələlərini də gündəmə gətirdi. 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsi olan Qarabağ zəfərindən sonra mövcud reallıqlara müvafiq olaraq yeni iqtisadi inkişaf modelinin hazırlanması, daha güclü və məhsuldar idarəetmə üsullarının balanslı şəkildə formalaşdırılması artıq real zərurət kimi meydana çıxmışdır. Bu cür vəziyyətdə bölgənin idarəçilik formasıyının yaxşılaşdırılması, tarixi sübutlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsi, post-konflikt bölgələrin canlandırılması, infrastrukturun qurulması üçün gərəkli addımların atılması əsas məsələlərdir. Bu baxımdan da Prezidentin 7 iyul 2021-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərmana əsasən iqtisadi rayonların təsdiq edilmiş yeni bölgüsü ilə iqtisadiyyatın strateji idarəetmə metodlarının da yenilənməsinə başlanılmışdır (<https://president.az/az/articles/view/52389>, 2021). İşğaldan azad edilən ərazilərin iqtisadi imkanlarından, zəngin sərvətlərindən düzgün faydalanmaqla onların birgə tərəqqisinə nail olmaq üçün qarşıda duran məsələlərin sistemli şəkildə həllinin məqsədəuyğunluğu post-konflikt ərazilərin iqtisadi bölgüsünə təkrarən nəzər yetirməyi labüd etmişdir. Fərmanın konseptinə əsasən işğaldan azad olunan ərazilərin yenidən qurulması, sonrakı tərəqqisinə nail olunması, gərəkli strukturunun yaradılması, insanların öz yurduna böyük qayıdışının tezləşdirilməsi fonunda irimiqyaslı tədbirlər gerçəkləşdirilir (<http://www.geostrategiya.az/news.php?id=187>, 2021).

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən, yəni 1991-ci ildən indiyə qədər regionların sosial-iqtisadi tərəqqisi ilə bağlı olan Dövlət Proqramları 10 iqtisadi rayon daxilində yerinə yetirilmiş, işğal altındakı ərazilər isə mövcud vəziyyətlə əlaqədar inkişaf proqramlarının tətbiq dairəsindən uzaqda qalmışdır. Bu səbəbdən dolayı yeni fərmanının imzalanması işğaldan azad olunmuş regionların yenidən qurulması və texnoloji-innovasiya mərkəzləri kimi formalaşması nöqtəyindən nəzərindən hazırkı vəziyyətin tələblərindən qaynaqlanan zərurətlərlə əlaqəlidir.

Beləliklə, sayı 14-ə çatdırılan iqtisadi rayonların sırasına Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonları əlavə edilmişdir (<http://yap.org.az/az/view/news/53014/iqtisadi-rayonların-yeni-bolgusu-haqqında-imzalanmış-ferman-cenab-ilham-eliyevin-tarixi-ve-siyasi-uzaqgoreliyinin-daha-bir-numunesidir>, 2021).

7 iyul fərmanının imzalanması ilə yeni iqtisadi rayonların sayının artırılması ölkədə sürətli və məhsuldar iqtisadi siyasətin aparılmasını təmin etməklə bərabər, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması isə iqtisadi aspektlərdən əlavə, eyni zamanda həm strateji, həm də tarixi nöqteyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətli qərar kimi qiymətləndirilir. Fərmanın imzalanması vahid Zəngəzur konsepsiyasına diqqəti çəkməklə dövlət siyasətinin yeni istiqamətlərindən biri hesab edilir. Şərqi Zəngəzur adıyla yeni iqtisadi rayonun yaradılması həm də Qərbi Zəngəzurun da mövcud olmasına işarədir. Bu nöqteyi-nəzərdən baxıldıqda bu Fərman iqtisadi, siyasi, regional, tarixi və digər amilləri özündə ehtiva etməklə ölkənin gələcəyi üçün önəmli sənəd hesab edilir (<https://demokrat.az/az/news/82973/deputat-bu-fermanın-cox-muhum-strateji-ve-tarixi-ehemiyetli-cehetlerinden-biri-budur-ki>, 2021).

Mədəni, tarixi, iqtisadi, sosial cəhətdən bir-birinə bağlı olan Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonlarını əhatə edən Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradılmışdır (<https://president.az/az/articles/view/52389>, 2021). Bu rayonların eyni coğrafi ərazidə yerləşib tarixən də bir-birlərinə bağlı olmaları bu rayonların eyni iqtisadi rayonun tərkibində birləşmələrinə əsas verir ki, bu da tarixi ədalətin bərpasını müəyyən edir (<https://525.az/news/171825-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonunun-yaradilmasi-tarixi-edaletin-berpasidir>, 2021).

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yaradılması ilə Zəngəzurun tarixinə qısa nəzər salaraq qeyd etmək lazımdır ki, türk mənşəli toponim olan Zəngəzur adındakı “zəngi” hissəsi türk tayfalarına xas olmuşdur (<http://www.geostrategiya.az/news.php?id=187>, 2021). 1861-ci ildə yaradılmış Zəngəzur qəzasının tərkibi Mehri, Qafan, Qarakilsə, Gorus, Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları ilə formalaşmış, 20-ci əsrin əvvəllərində isə burada 313 türk kəndi mövcud olmuşdur. Dəfələrlə ermənilər tərəfindən ərazi vahidi kimi xəritədən silinməyə və

yeni rayonlar yaradılaraq adının unutturulmasına cəhdlər edilmişdir, lakin şərq hissəsi Böyük Qarabağ Zəfəri nəticəsində erməni işğalından azad edilərək müstəqilliyi bərqərar edilmişdir (<http://www.geostrategiya.az/news.php?id=187>, 2021).

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun coğrafi mövqeyi və inzibati ərazi xüsusiyyətləri haqqında fikir sahibi olmaq üçün tərkibinə daxil olan rayonların hər birinə ayrılıqda qısaca nəzər yetirməkdə fayda var.

Kəlbəcər rayonu ərazisi 3054 kvadrat kilometr olmaqla Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun, o cümlədən respublikanın ən böyük rayonudur. Bir şəhərə, 1 şəhər tipli qəsəbəyə və 145 kəndə malik olan bu rayonun inzibati rayon kimi yaradılma tarixi 8 avqust 1930-cu ildir. Rayon şimalda Daşkəsən, cənubda Laçın, şərqdə Xocalı, Ağdam rayonları, qərbdə Ermənistanla sərhədlənmişdir. Kəlbəcər şəhəri rayon mərkəzidir. Eyni zamanda Azərbaycanın ən hündür dağ rayonu olan Kəlbəcər rayonu dəniz səviyyəsindən 1500-3800 metr yüksəklikdə yerləşir. Ən yüksək zirvələri 3724 metr hündürlükdəki Gamişdağ və 3616 metr hündürlükdəki Dəlidağ olmaqla bərabər, Şərqi Göyçə, Murovdağ, Mıxtökən, Qarabağ silsilələrinin bir hissənin burada yerləşməsi rayon relyefinin dağlıq olmasına işarədir. Hidrologiyasına nəzər saldıqda ölkənin ən uzun çaylarından olan Tərtər çayının yuxarı axarı və Tutqunçay, Levçay qollarının, Xaçınçay və Bazarçayın rayon daxilindən başlanması, Sərsəng su anbarının, Zaxagöl, Böyük və Kiçik Alagöllərin rayon ərazisində yerləşməsini qeyd etmək lazımdır. Kəlbəcər rayonu 3 aprel 1993-cü il tarixində ermənilər tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci ildə 10 noyabr bəyanatına uyğun olaraq 25 noyabr 2020-ci ildə işğaldan azad edilmişdir (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/98/kelbecer.html>).

Laçın rayonu respublikanın cənub-qərbində yerləşib, şimaldan Kəlbəcər, cənubdan Qubadlı, şərqdən Xocavənd, Şuşa, Xocalı rayonları, qərbdən isə Ermənistan Respublikası ilə həmhüduddur. 1930-cu ilin 8 avqustunda rayon kimi yaradılan bu rayonun ərazisi 1853 kvadrat kilometrdir və tərkibində 1 şəhər, 1 qəsəbə, 125 kənd cəmlənmişdir. 3594 metr hündürlüyə malik olan Qızılboğaz dağı Laçın rayonunun ən yüksək nöqtəsi hesab edilir. Çay şəbəkəsində əsas yeri Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisində Tərtərçaydan sonra ikinci ən böyük çayı olan və

mənsəbi Araz çayı olan Həkəri və onun qolları, Ağsuçay təşkil edir. Yüksək keyfiyyətli su mənbələrinin 20-si müalicəvi əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı respublikanın işğaldan azad olunan ərazilərindəki ekoloji əhəmiyyətli 7 relikտ göl Laçın rayonunun ərazisinə aiddir ki, bunlardan İşıqlı Qaragöl, Canlıgöl, Zalxagöl, antropoloji təsirlərə məruz qalmışdırlar (<https://report.az/qarabag/lacin-rayonu/>, 2020). Laçın rayonu 18 may 1992-ci ildə Ermənistan tərəfindən işğal edilib, 2020-ci il 1 dekabr tarixində 10 noyabr bəyanatının şərtlərinə müvafiq olaraq işğaldan azad edilmişdir (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/100/lacin.html>).

Kiçik Qafqazın cənub-şərqində, şimaldan Xocavənd, cənubdan İran İslam Respublikası, şərqdən Füzuli, cənub-qərbdən isə Zəngilan rayonları ilə əhatələnən Cəbrayıl rayonunun təşkil edilmə tarixi 8 avqust 1930-cu ilə təsadüf edir. Rayon ərazisi əsas etibarilə dağlıq olub, Gəyən düzü və Qarabağ silsiləsində yerləşir, ən hündür zirvəsi isə 1580 metr hündürlüyündəki Dağ Tumasdır. Ümumilikdə rayon 1050 kvadrat metrlik ərazini əhatə edir (<http://www.cabrail-ih.gov.az/page/10.html>). Rayonun Cəbrayıl şəhəri olmaqla 1 şəhəri, Xudafərin, Mahmudlu, Xələfli, Qumlaq olmaqla 4 qəsəbəsi və 92 kəndinin olması məlumdur. Mərkəzi isə Cəbrayıl kəndi olmuşdur ki, rayon da adını elə bu kənddən almışdır. Cəbrayıl rayonu 1993-cü ilin 23 avqustunda ermənilər tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci il 4 oktyabrında Cəbrayıl şəhəri olmaqla, ümumilikdə İkinci Qarabağ müharibəsi ərazində rayon işğaldan azad olunmuşdur (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/109/cebrayil.html>).

Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində yerləşən Qubadlı rayonunun tərkibinə Qubadlı şəhəri olmaqla 1 şəhər və 93 kənd daxil olmaqla 802 kvadrat kilometrlik ərazini əhatə edir. Qarabağ yaylasının cənub-qərbində yerləşən bu rayonun qərbi Ermənistan Respublikası, şimalı Laçın, cənubu Zəngilan, şərq Cəbrayıl rayonları ilə sərhədlənmişdir. Rayonun inzibati mərkəzi isə Qubadlı şəhəridir (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/107/qubadli.html>). Qubadlı kəndinin əsasında 1933-cü ildə yaradılmış Qubadlı rayonu 1963-cü ildə ləğv edilib Zəngilan rayonuna birləşdirilsə də 1964-cü ildən etibarən müstəqil rayon olmuşdur. 1993-cü il avqust ayının 31-də işğal olunan rayon Azərbaycan ordusu tərəfindən

2020-ci ilin oktyabr ayının 25-də işğaldan azad edilmişdir (<https://report.az/qarabag/qubadlinin-igaldan-azad-olunmasindan-1-il-otur5/>, 2021).

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun tərkib hissəsi olan Zəngilan rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-qərb bölgəsində 730 kvadratmetr ərazini əhatə edib şimaldan Qubadlı, şərqdən Cəbrayıl rayonları, cənubdan Araz çayı boyunca İran İslam Respublikası, qərbdən və şimal-qərbdən isə Qərbi Azərbaycan ilə həmhüduddur (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019). Zəngilan rayonunun 1 şəhəri, Həkəri, Bartaz, Ağbənd, Mincivan, Ağ oyuq olmaqla 5 qəsəbəsi, 83 kəndi olmuşdur ki, mərkəzi də Zəngilan şəhəridir. O cümlədən ən böyük yaşayış məskənləri Zəngilan şəhəri və Mincivan qəsəbəsi sayılmışdır (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015).

Zəngilan dəqiq ərazi hüduddlarına malik olmaqla vahid inzibati rayon kimi 1930-cu il 8 avqust (bəzi mənbələrdə 30 avqust) tarixində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycanda aparılan yeni inzibati bölgü sistemində əsasən təşkil olunmuşdur. 1957-ci ilin 3 avqustunda buradakı Pirçivan kəndi Zəngilan qəsəbəsi adını almışdır. Beləliklə, Zəngilan şəhər tipli qəsəbə olmuş, 1967-ci il 30 avqust tarixində Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə rayon tabeli şəhər statusu almaqla 1-ci kateqoriyalı rayonlar sırasında yer almışdır (Cavadlı S., 2011).

Özünün tarixi inkişaf prosesi ərzində, eləcə də Sovet hakimiyyətinin hökm sürdüyü illərdə rayonun inzibati ərazisi daimi olmayıb dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin böyük bir qismini həmsərhəd olduğu Qubadlı rayonunun onun tərkibinə düşməsi və ayrılması təşkil etmişdir. Əsasən bu tarixlərdəki hadisələr Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1931-ci il 24 noyabr tarixindəki Qərarı ilə Qubadlı rayonunun Zəngilan rayonuna qatılması, 1933-cü il 14 mart tarixli Qərarı ilə isə Qubadlı rayonunun yenidən təşkil olunması, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 1963-cü il 4 yanvar Qərarına müvafiq olaraq Qubadlının ləğv edilib Zəngilan rayonuna birləşdirilməsi, bir qədər sonra – 1967-ci ilin 17 iyununda isə bu rayonların yenidən ayrılıb müstəqil əraziyə malik olmaqları ilə əlaqədardır (Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi

Köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsinin İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Erməni qəsbkarları tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı yürüdülmüş işğalçılıq siyasəti nəticəsində həmsərhəd rayonlarının zəbt edilməsi ilə iki aya yaxın düşmənin blokadasında qalan Zəngilan rayonu Birinci Qarabağ müharibəsində 235 nəfər şəhid verməklə 30 oktyabr 1993-cü ildə işğal olunan sonuncu rayon olmuşdur (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019).

44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Zəngilan rayonu 20 oktyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad olunmuşdur (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/108/zengilan.html>).

Zəngilan coğrafi adı yaşayış məskəni kimi XIV əsrdən bəlli olmuşdur. Zəngilan adının mənşəyi ilə bağlı bir çox tarixi fikirlər mövcuddur ki, bunların bəzilərinə diqqət yetirməkdə fayda var. Adın əslinin Zəngizar sözündən gəldiyi və sonradan dəyişikliyə uğrayaraq Zəngilan sözü kimi formalaşdığı səsləndirilən fikirlər arasındadır. Zəng tərkib hissəsinin farscadan “daşlı qaya” kimi mənalandırılır ki, fars dilində Zanq (Sanq) təpə, tək daş deməkdir. Toponimin sonluğu, yəni “lan” hissəciyi isə məkan, yaşayış yeri, məskən kimi mənaları bildirir. Başqa bir fərziyyəyə görə isə Zəngilan toponimi orta əsrlərdə Gilan şəhərindən buraya köçkün kimi gəlmiş insanlarla əlaqəlidir. Belə ki, həmin dövrlərdə dağıdılmış Gilan şəhərindən bir qrup sakin bu rayona gəlmiş və məskən salmışlar. Onlara müraciətdə “Sən gilanlısan?” deyən verilən sual ifadəsi sonradan S-Z hər əvəzlənməsi nəticəsində dəyişikliyə uğramışdır və rayonun indiki adının formasını əmələ gətirmişdir (Cavadlı S., 2011).

Digər bir fikrə görə də Zəngilan toponimi “zəngilərin yaşadıkları yer, məskənləri” kimi izah edilir. Bunu rayonun tarixən türk tayfalarının məskəni olması ilə əlaqələndirmək olar. Hansı ki, zəngilər də elə qədim dövrlərdə, təxminən XVI-XVII əsrlərdə, sanqi şəklində yazılan, türklərin boylardan biri hesab edilən türk əsilli etnoslar olmuşdur. Eynilə bu sözə digər coğrafi adlarında da rast gəlmək mümkündür ki, bunlara Azərbaycanla Ermənistan sərhədindəki Zəngəzur silsiləsini,

Qərbi Azərbaycandakı Zəngibasar bölgəsini, Zəngi çayını (hazırda ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək Hrazdan şəklində qoyulmuşdur), Ağdam rayonundakı Zəngişalı kəndini, Qobustan rayonu ərazisindəki Zəngidərə çayını, eləcə də Cənubi Azərbaycandakı Zenqabad ərazisini misal göstərmək olar (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Bundan əlavə, rayonun adı bəzi tədqiqatçılara görə Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə qızılbaşların tərkibindəki zənganə tayfalarının adından yaranmışdır. Başqa bir maraqlı ehtimalda isə bu bölgədə zəng cingiltisinə bənzəyən səslər çıxaran ilanlar (zəngli ilanlar) ilə bağlıdır ki, bu mənada rayonun adı ilan sözü ilə də əlaqələndirilir. (Əlili İ., Tapdıqoğlu N., 2016).

Fərziyyələr arasında rayonun adının əvvəllər Zəngalan şəklində olması ilə əlaqəli fikirlər də var. Türk sözü olan alan “sahə, yer, ərazi” mənalarına gəlir, bu aspektdən baxıldıqda “zəngin ərazi”, “məhsuldar bölgə” mənalarına müvafiq gələn bu toponimi hazırda bəzi yerlilər də Zəngalan şəklində işlədir (<http://www.zengilan-ih.gov.az/page/11.html>).

Şübhəsiz ki, Zəngilanın tək toponimi haqqında qeyd olunan bu fikirlər belə rayonun tarixinin nə qədər qədim dövrlərə dayandığını əks etdirir.

1.2. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun həm iqtisadi, həm də texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi formalaşmasının üstünlükləri

Hədəflənən layihələrin, tədbirlərin müəyyən bir ərazidə reallaşdırılması üçün ilkin məsələlər bu ərazinin müxtəlif aspektlərdən təhlil edilməsi, mövcud resurs, iqlim, hidroloji, torpaq və digər coğrafi xüsusiyyətlərinin, turizm, təsərrüfat və digər imkanlarının dəyərləndirilməsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən baxıldıqda Şərqi Zəngəzur regionunun da iqtisadi, texnoloji mərkəz kimi formalaşması üçün buraya daxil olan rayonların xarakteristikasına diqqət yetirmək lazımdır.

Ölkənin ən böyük rayonlarından olan Kəlbəcər rayonunun iqtisadi potensialına nəzər yetirildikdə qeyd etmək lazımdır ki, rayonun ərazisi bir sıra faydalı qazıntı yataqları ilə zəngindir. Mineral suların, mişardaşı, qum, çinqil kimi materialların qızıl, civə kimi metalların müxtəlifliyinə görə respublikanın faydalı qazıntılarla ən

zəngin rayonlarından hesab edilir. Faydalı qazıntılardan qızıl, gümüş, civə, mis, selen, tellur kimi nümunələri göstərmək olar. Sənaye əhəmiyyətinə görə Qızılbulaq, Söyüdlü, Ağduzdağ qızıl yataqları, Mehmana polimetal yatağı, Ağyataq, Şorbulaq civə yataqları xüsusilə məşhurdur. Bunlardan əlavə, inşaat materialları, əlvan və üzlük daş yataqları da geniş yayılmışdır ki, qeyd edilən faydalı yataqlarının əhəmiyyətinə görə Kəlbəcər rayonunun ölkə iqtisadiyyatı üçün əvəzsiz faydalar verəcəyini vurğulamaq olar. Qeyri-neft sektorunun ən önəmli məhsullarından biri olan qızılın rayon ərazisində hasil edilməsi Kəlbəcər rayonunun əhəmiyyəti deməkdir, eyni zamanda qızıl və gümüş ixracının artması bərabərində Kəlbəcər rayonu ilə qonşu olan Daşkəsən rayonunda da hasilat-ixrac fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bu rayonun sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilməsi üçün zəmin yaradacaqdır (<https://ikisahil.az/post/180363-kelbecer-olke-iqtisadiyyatina-hansi-tohfeleri-vernemeye-qadirdir>, 2020). Bəzi özəlliklərinə görə dünyada yeganə olan, həmçinin Çexiyanın dünyaca tanınmış Karlovı-Varı bulaqlarına eynilik göstərən kimyəvi tərkibi və fiziki əlamətlərinə görə müalicəvi əhəmiyyətə malik İstisu mineral bulağının tək Azərbaycan üçün deyil, eləcə də dünya üçün nadir nümunələrdən biri olduğu məlumdur. Kimyəvi tərkibinə görə brom, fosfor, mərgümüş, yod, dəmir, maqnezium və digər maddələrlə zəngin olan İstisu mineral suyu işğal olunmazdan əvvəl rayonun büdcəsinə ən çox gəlir gətirən sərvətlərdən biri olmuşdur (<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/98/kelbecer.html>). Relyefinin, eləcə də yay otlaqları üçün yararlı olan dağ çəmənliklərinin heyvandarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətli olması, eyni zamanda, kənd təsərrüfatı üçün prioritet sahələrin rayonda əvvəldən mövcudluğu Kəlbəcərin kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq istiqamətlərində də əsas mərkəzlərdən olacağına işarə edir. Ümumiyyətlə, Kəlbəcər rayonunun ölkə iqtisadiyyatına kənd təsərrüfatı, turizm, mədəni sənayesi istiqamətlərində töhvələr verəcəyi danılmazdır (<https://ikisahil.az/post/180363-kelbecer-olke-iqtisadiyyatina-hansi-tohfeleri-vernemeye-qadirdir>, 2020).

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun digər bir tərkib hissəsi olan Laçın rayonunun ərazisi tikinti daşı, sement xammalı, əlvan və üzlük daşları, vermikulit, civə yataqları, filiz və qeyri-filiz mənşəli faydalı qazıntı ehtiyatları ilə zəngindir.

Ahnəzər əlvan daşı, Gilgəzçay, Narzanlı, Sarıbulaq civə, Fingə, Vağazin, Bozdağan Hocaz üzlük daşı, Minkənd, Zabux, Pircahan, Sonasar, Zərti və digər sement xammalı, Dəlikdaş, Qarabəyli kimi vermikulit yataqlarının müxtəlifliyinə görə Laçın rayonu sənaye əhəmiyyətli zəngin ehtiyatlara sahib olmuşdur. Rayon eyni zamanda turizm potensialına görə də fərqlənmişdir (<https://report.az/qarabag/lacin-rayonu/>, 2020). Laçın rayonu investisiya yönümlü digər sahələrinə görə də inkişaf etmişdir ki, bunlara heyvandarlıq, kənd təsərrüfatı, toxuculuq və digər sahələri aid etmək olar. Kartof, şəkər çuğunduru, tərəvəz, bostan bitkiləri də digər çoxluq təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsulları olmuşdur. İşgaldan öncəki illərdə əmək qabiliyyətli əhalisinin təxminən 82 faizini kənd əhalisi təşkil edən Laçın rayonunda əhali əsas etibarilə heyvandarlıqla məşğul olub. Bunlardan əlavə, burada əvvəllər toxunan toxuculuq məmulatlarının yenidən inkişaf etdirilməsi regionun, həmçinin ölkənin yüngül sənayesinin üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər (<https://report.az/biznes-xeberleri/lacinda-kend-teserrufati-senaye-ve-turizm-inkisaf-etdirilecek/>, 2020).

Əsas məşğuliyyət sahəsi kənd təsərrüfatı olan Cəbrayıl rayonu əhalisi rayon ərazisinin iqlim və hidroloji xüsusiyyətlərindən yararlanmışdırlar. Belə ki, əhali nəinki birillik, eyni zamanda çoxillik əkmələr becərmişdirlər. Meyvə, tərəvəz, tütün, üzüm istehsalı rayonda inkişaf etmiş və beləliklə, əsas məşğuliyyət sahəsi əkinçilik olmuşdur. Otlaq sahələrinin genişliyi burada xırdabuynuzlu və iribuynuzlu heyvandarlıq növlərinin də inkişafına təkan vermişdir (https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_Cebrayilin_aqrar_potensialini_TAHLIL-1641437, 2020).

Qubadlı rayonunun işgaldan öncəki dövrlərdə iqtisadi potensialı əsasən baramaçılıq, taxılçılıq, tütüncülük, üzümçülük, heyvandarlıq sahələrindən ibarət olmuşdur. Rayonda həmçinin 60-cı illərə qədər çəltikçiliklə də məşğul olunmuşdur (<https://atm.gov.az/az/news/228/qubadlinin-iqtisadi-imkanlari/>, 2020). Qubadlı rayonu daxil olduğu iqtisadi rayonun digər rayonları ilə oxşar xüsusiyyətlər daşıyaraq müxtəlif ehtiyatlarına görə də ön plana çıxır. Belə ki, tikinti daşı, əlvan daşı, mişar daşı, üzlük daşı, gil kimi tikinti əhəmiyyətli ehtiyatlar, şirin yeraltı su ehtiyatları böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həmçinin tikintiyə yararlı mişar daşının da Zəngilan və

Cəbrayıl rayonları kimi Qubadlıda da yayılması tikinti sektoru üçün bu rayonların əhəmiyyətli faydalar gətirəcəyini deməyə əsas verir (<https://lent.az/xeber/iqtisadiyyat/Qubadlinin-iqtisadi-potensialı-Tikinti-sektorunda-tlbi-qarsilayacaq-382432>, 2020).

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunun təhlilinə ətraflı şəkildə nəzər yetirməkdə fayda var.

Orta Araz meqantiklinoriumunun cənub-şərq hissəsində, Araz çayının sol sahilində yerləşən Zəngilan rayonun coğrafiyasına, relyefinə nəzər saldıqda parçalanmış səth strukturuna malik olan ərazisinin əsas hissəsini alçaq və orta dağların təşkil etdiyi, o cümlədən də geoloji nöqtəyi-nəzərdən vulkanik əsaslı Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərq davamı olduğu məlum olur (Cabbarov M., 2017).

Səthi dağlıq və maili düzənliklərdən ibarət olan rayonun ərazisinə şimaldan və şimal-şərqdən Qarabağ vulkanik yaylasının ətəkləri, şimal-qərb və qərbdən isə Zəngəzur silsiləsinin Bərgüşad və Mehri-Güney (Mığrı-Güney) silsilələri daxil olur. Rayon ərazisi orfoqrafik quruluşuna görə 4 hissəyə ayrılır ki, bunlar Qarabağ vulkanik yaylasının cənubunu əhatələyən Gəyən, Yazı, Ağ Oyuq, Çuxurxozan maili düzənlikləri, Bərgüşad silsiləsinin cənub-şərq hissələri, Mehri-Güney dağlarının şərq qolu, çayboyu Araz, Həkəri, Oxçuçay, Bəsitçay dərələridir (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015).

Zəngilan rayonunda əsasən mülayim isti iqlim və qışı quraq keçən yarımsəhra-çöl iqlimi olmaqla iki iqlim növü müəyyən edilmişdir ki, bunlardan da mülayim isti iqlim bölgənin çox hissəsində üstünlük təşkil edir (Cabbarov M., 2017). Rayon iqliminin müxtəlifliyinə səbəb relfeyidir ki, bu, temperaturun paylanması da özünü göstərir. Rayonun mürəkkəb relyef örtüyü, Xəzər dənizindən məsafəsinin çox olması, eləcə də dəniz səviyyəsindən hündürlük fərqlərinə görə temperaturun paylanması qeyri-bərabər olmuşdur, belə ki, ən isti ayın orta temperaturu 25.9 dərəcə olduqda düzən ərazilərində 40 dərəcə olsa da dağlıq hissələrdə bu, 29 dərəcəyə bərabərdir (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015).

Ərazinin relyefi, iqlim dəyişkənliyi ilə vəhdətdə qar və buz örtüyünün mövcudluğu, digər hidroloji mənbələrin-çəşmələrin, bulaqların, yeraltı suların

çoxluğu, dərələrin strukturundan asılı olaraq çay şəbəkəsi də müəyyənləşmiş olur. Zəngilan rayonunun çay şəbəkəsinin əsas nümunələri əsasən tranzit çaylar olan Araz, Oxçu, Həkəri, Bəsit və digər çaylardır (Cabbarov M., 2017).

Araz çayı rayon ərazisindən axan Azərbaycanın ən böyük ikinci çayıdır, mənbəyini Türkiyədə Bingöl dağ silsiləsindən götürüb Kür çayında mənsəbini tamamlayır. Sutoplayıcı sahəsi 102 min kvadrat kilometr olan çayın ümumi uzunluğu 1072 kilometrdir və əsas etibarilə çayın orta axını Zəngilan ərazisinə düşür. Araz çayı dünyadakı çaylar arasında lil aparma qabiliyyətinə görə ən lilli çaylardan hesab olunur. Belə ki, il ərzində təxminən 18 milyon ton material axıdır. Zəngilanda Araz çayının xarakterik cəhətlərindən biri burada introzonal meşə sahələrinin mövcudluğudur (Cabbarov M., 2017).

Mənbəyini Zəngəzur dağ silsiləsinin ən yüksək zirvəsi olan 3904 metr yüksəkliyindəki Qapıcıq dağının qollarından götürməklə rayon ərazisində Araz çayına tökülən Oxçu çayının uzunluğu 86 kilometr, sutoplayıcı sahəsi 1140 kvadrat kilometrdir. Bu çaydan rayonun 6 təsərrüfatı, 17 yaşayış məntəqəsi, 1450 hektar torpaq sahəsi olmaqla əhalinin və mal-qaranın su təminatının qarşılmasında istifadə edilmişdir (Cabbarov M., 2017).

Uzunluğu 113 kilometr olan Həkəri (Əkərə) çayının axarı Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin Dəlidağ və Qarabağ silsilələrindəki çaylardan və bulaqlardan başlanıb Zəngilan rayonunda Araz çayına tökülür. Sutoplayıcı hövzəsi 2570 kvadrat kilometr olmaqla Kür və Araz çaylarından sonra ölkənin ən böyük, eləcə də Tərtərçaydan sonra Kiçik Qafqazın Azərbaycan ərazisində ən böyük ikinci çayıdır. Çayda fərel, kütüm və digər balıq növləri yaşayır (Cabbarov M., 2017).

Zəngilanın ən böyük digər çayı Bəsitçaydır ki, bu çayın ümumi uzunluğu 44 kilometrdir və mənbəyini Qərbi Azərbaycan ərazisində Zəngəzur silsiləsinin cənub-şərqində 2720 metr yüksəklikdən götürür. 360 kvadrat kilometr sutoplayıcı sahəsinin 156 kvadrat kilometri Azərbaycan ərazisinə aiddir. Bəsitçay və ətrafi zəngin bitki və heyvan növlərinin mövcudluğuna görə seçilmişdir (Cabbarov M., 2017).

Çaylardan əlavə rayonun hidrologiyasının digər nümunəsi kimi bulaqların çoxluğu fərqlənmişdir. 1200-ə yaxın olan bulaqların çoxu mineral tərkibə malik olmaqla müalicə əhəmiyyəti daşımışdır ki, bunlardan tərkibi “Essentuki-4”ə uyğun olan Qotursu mineral su mənbəyini, Turşsu, Seyidlər, Gəyəli bulaqlarını misal çəkmək olar (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015). Daşbulaq, Kinav, Vənni, Sarıbulaq, Şıxılcan, Yeşkər, Çınarlı və digər bulaqları da bu qəbildəndir (Cabbarov M., 2017).

Zəngilan rayonunun torpaq və bitki örtüyünün tədqiqi göstərir ki, təbii şəraitin müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi torpaq tiplərində də fərqliliklərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycanın dağlıq hissələrinin torpaqları ilə vəhdətdə olan rayonun torpaq örtüyü dağ-meşə qonur, dağ-çəmən bozqır və dağ-çəmən meşə, quru meşə kolluqların qəhvəyi və boz-qəhvəyi torpaqları, dağ-şabalıdı, subasar çəmən və subasar çəmən-bataqlıq torpaqlarından təşkil olunmuşdur (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015).

Ölkənin digər bölgələrində rastlanmayan bitki və heyvan növləri Zəngilan rayonu ərazisində rast gəlinmişdir. Bu isə ərazinin münbit və müxtəlif tiplərdə olan torpaqları, təbii iqlim şəraiti kimi amillərin nəticəsidir. Rayonun flora aləmindən danışıldıqda buradakı tarixin nadir yadigarlarından biri olan Çınar meşəsini vurğulamaq lazımdır. Nəinki Zəngilanın, o cümlədən Azərbaycanın zəngin flora örtüyünün bənzərsiz nümunəsi olan Şərqi çınarı və ya barmaqarpaqlı çınar adlanan, Şərqi florasının mirvarisi sayılan bu təbii çınar ağaclarından ibarət olan Çınar meşəsi Avropada 1-ci, dünyada isə 2-ci yerdə qərarlaşır. Bununla bərabər bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə Zəngilanın təbii çınar meşəsi dünyanın ən böyük meşə zolağıdır. Hazırda artıq ehtiyatı azalmaqda olan bu relik bitki növü əsasən Bəsitçay və Oxçuçay vadilərində bitir. Rayon ərazisindəki çınar ağaclarının qorunması məqsədilə Bəsitçay Dövlət Qoruğu yaradılmışdır ki, ərazisi əvvəllər 117, sonradan azaldılması nəticəsində 107 hektara bərabər olmuşdur (Cabbarov M., 2017).

Araz çayının ətrafının zəngin flora və fauna aləminin mövcudluğu burada Arazboyu yasaqlığının yaradılmasını şərtləndirmişdir ki, bu da Bəsitçay qoruğunun tərkibinə aid olmuşdur (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019).

Rayonun qədim tarixə malik olması bərabərində tarixi abidələrinin də çoxluğuna səbəbiyyət vermişdir. IX-XVII əsrlərdə mövcud olmuş Şəhri-Şərifanın tapıntıları, XIV əsrə aid Məmmədbəyli türbəsi, Hacallı dairəvi bürcü, Yenikənd sərdabəsi, XVII-XVIII əsrlərə aid olan şəhər məscidi, Bartaz qız qalası, Koroğlu daşı, XII əsrdən qalan Top tağlı körpüsü, Qarababa alban kilsəsi və digər məscid, körpü və ziyarətgahlar buranın tarixi və mədəniyyətini özündə əks etdirir (Abbasov T., 2013).

Zəngilan rayonu ərazisi faydalı qazıntı yataqları ilə zəngindir. Rayonun filiz faydalı sərvətləri qranit qayalarla bərabər, nazik qat şəklində meydana gəlmişdir. Qafqazın ən böyük qızıl yataqlarından birinin burada yerləşməsinə də qeyd etmək lazımdır. Hündürlüyü 2272 metr olan Bartaz dağının Vejnəli kəndi istiqamətində yönələn yan silsiləsində yerləşən bu qızıl yatağı təkcə Azərbaycanın deyil, həmçinin dünyanın unikal yataqlarından biridir. Yataqdan tədqiqat məqsədilə götürülmüş nümunələrin analizi nəticəsində bir tonda 9-12 faiz saf qızılın olması müəyyən edilmişdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda Kəlbəcərdən sonra ikinci böyük sənaye tipli qızıl ehtiyatına malik bu yataqda 6.5 tona bərabər qızılın olması qeydə alınmışdır (Cabbarov M., 2017).

Qızılla yanaşı Vejnəli yatağı həm də mis ehtiyatları ilə zəngin olmuşdur, hansı ki, bu ehtiyatlar 3000 tona çatırdı (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015). Bundan əlavə rayonun Ağbənd kəndi və stansiyası hissələrində də mis filizinə rastlanmışdır ki, bu da Zəngilanın əsas mis ehtiyatı sayıla bilər. Rayonun müxtəlif ərazilərində səpinti şəklində mis-qurğuşun filizlərinə rast gəlinir (Cabbarov M., 2017).

Azfosforlu əhəngdaşı Şükürataz dağından uzanan Çınarlı silsiləsinin Argün qolundakı yataqdır. Əhalisi bu yataqdan tikinti məqsədilə istifadə etmişdir (Cabbarov M., 2017).

Sənaye əhəmiyyətli kvarts-portfirit yatağı rayonun Bartaz kəndi ərazisində müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı kvarts ehtiyatları rayonun müxtəlif bölgələrində də aşkar edilmişdir, ancaq səpinti kimi təzahür etdiyindən bunlar sənaye əhəmiyyətinə malik olmamışdır (Cabbarov M., 2017).

Rayonun ərazisində az miqdarda işlədilməsinə baxmayaraq gil süxurları da aşkar olunmuşdur. Tikinti sektoru üçün əhəmiyyətli, yüksək keyfiyyətə malik kərpic rayon mərkəzindən 9-10 kilometr cənubda olan yataqda istehsal edilirdi (Cabbarov M., 2017).

Dağlıq ərazilərə xas relyef quruluşuna malik olan Zəngilan rayonunun böyük ərazisində qum-çınqıl ehtiyatları ilə zəngin qum-çınqıl yataqları da şaxələnmişdir. Rayonun Həkəri (Əkərə) çayının ətraf ərazilərindəki yataqlarda qum-çınqıldan müxtəlif məqsədlər üçün hasil edilən xammal alınır və bu xammal əsasən tikinti işləri üçün yararlı idi (Cabbarov M., 2017).

Bunlardan əlavə Zəngilan rayonu ərazisindəki faydalı qazıntı sərvətlərinə mərmər, soda, qırmadaş, prit və digər yataqlarını misal göstərmək olar (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015).

Zəngilan rayonunun yerli sakinləri əsasən təsərrüfatla məşğul olmuşdur ki, bu ərazi maldarlıq, əkinçilik, quşçuluq kimi kənd təsərrüfatı sahələrində ixtisaslaşmışdır. Rayonda əsasən pambıqçılıq, tütünçülük, üzümçülük, taxılçılıq kimi əkinçilik sahələri inkişaf etmişdir. Heyvandarlıqda isə maldarlıq və arıçılıq ən yaxşı inkişaf etmiş sahələrdən olmuş, yerli əhali həmçinin baramaçılıqla da məşğul olmuşdur (Cabbarov M., 2017).

II FƏSİL. ZƏNGİLAN RAYONUNUN İQTİSADİ POTENSİALİ VƏ İNVESTİSİYA İMKANLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Rayonun iqtisadiyyatına dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi

Uzun müddət işğal altında qalması səbəbi ilə rayonun iqtisadi potensialının və investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi bir qədər çətinliklə qarşılaşa bilər ki, bu

aspektədən baxıldıqda rayon iqtisadiyyatına dəymiş zərərin qiymətləndirilməsində fayda vardır.

Azərbaycana qarşı təcavüzün nəticəsində dəymiş zərər deyilərkən hüquqlarından məhrum olmuş insanların, dövlətin məhrum olunan hüquqları kompensasiya etmək üçün çəkməli olduğu xərclər, eyni zamanda hüquqlardan məhrum olunmasaydı qazanılacaq faydalar və gəlirlər nəzərdə tutulur. Cinayətkarlıq və terror, məcburi köçürülmə nəticəsində iqtisadi fəaliyyətin davam etdirilə bilməməsi, müharibə hazırlığı və digər bu qəbildən amillərin gətirdiyi risklər fərdi şəxslərə, dövlətə, eynilə də ətraf mühitə istər maddi, istərsə də mənəvi zərərin vurulmasına gətirib çıxarır.

İşğalın və hərbi proseslərin nəticəsində dəyən zərərin qiymətləndirilməsində bir sıra amillər diqqətdə saxlanılmalıdır ki, bunlara dövlət və ictimai müəssisələrə, təbii resurslara, faydalı qazıntılara, torpaq və meşə örtüyünə, mədəniyyət və tarixi abidələrə zərərin dəyməsi, köçkünlüklə əlaqədar yerli sakinlərə ödənilən kompensasiya və yardımlar, şəxslərin yaralanma, psixoloji travma kimi təsirlərə məruz qalması ilə sağlamlığı itirmə, həlak olma kimi insan itkiləri, işğal və sonrakı dövrdə hədəf ərazi ilə yanaşı qonşu ərazilərə də təsirlərin olması, post-konflikt dövrlərdə yaşayışa hazırlıq üçün xərclərə tələbat, təhlükə mənbələrinin məhv edilməsi üçün lazımi xərclər, yeni infrastrukturun qurulması və inkişafı üçün investisiyaların yatırılması da daxil olmaqla bu kimi xərclərin tələb olunması və digər bu sıradan olan məsələlər aiddir (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Zərərin qiymətləndirilməsi prosesində dağıdılmış əmlak, büdcə xərcləri, tibbi xərclər, insan resursları və bu kimi digər birbaşa itkilərin dəyərləndirilməsində uçot metodundan, investisiyaların azalması, istehsalın aşağı düşməsi, ticarətin azalması, makroiqtisadi təsirlər və bu qəbildən olan digər dolayı itkilərin qiymətləndirilməsində isə komponentlərə bölünmə, müqayisəli vahid, miqdarı yoxlama metodlarından istifadə olunur (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Erməni işğalının ağır nəticələri Zəngilan rayonunda da özünü göstərmişdir. Rayonun məruz qaldığı itki və tələfatların dəyərləndirilməsi üzrə hesabatlar əsasında Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsinin İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu tərəfindən müxtəlif sahələr üzrə zərərin dəyərləndirilməsi üzrə hesablamalar edilmişdir.

Təbii sərvətlər, flora və fauna aləmi, faydalı qazıntılarla zəngin olan rayonun işğalı onların kəskin şəkildə azalması və talan edilməsi ilə nəticələnmişdir. Buradakı faydalı qazıntılar əsasən 1997-ci ildən başlayaraq talan edilməyə başlamışdır. Vejnəli qızıl, Zəngilan qum-çınqıl, Bartaz-I və Bartaz-II tikinti daşı yataqları istismar edilmişdir və ehtiyatlar bitmək üzrədir (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019). Mənşəyi saxtalaşdırılıb dəyişdirilərək Rusiyaya və Avropanın digər ölkələrinə satılan mineral faydalı ehtiyatların mövcud olduğu yataqlar ermənilər tərəfindən idarə olunan müxtəlif şirkətlər tərəfindən işlənmişdir (<https://ordu.az/az/news/175096>, 2020).

“Qırmızı Kitab”a da salınan növləri daxil olmaqla bir çox heyvan və bitki növlərinin sayı azalmış və məhv edilmişdir. Avropada və dünyada məşhur və nadir bitki növü olan Şərq çınarı ağaclarının da xüsusi qorunduğu Bəsitçay Dövlət Qoruğu təbii ərazisi də işğalın nəticələrindən nəsibini almışdır. Qoruğun 100 hektarını tutan çinar ağacları 1993-cü ildən başlayaraq zamanla məhv edilmiş, toplu halda kəsilərək mebel istehsalı və digər biznes işləri üçün istifadə edilmiş və iqtisadi təcavüzün qurbanı olmuşdur. Ermənilər tərəfindən Bəsitçay Dövlət Qoruğuna vurulan zərərin miqdarı 785541570 manat həcmindədir (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Zəngilan rayonunun çay şəbəkəsinə daxil olan ən böyük 4 çayından biri olan Oxçuçayın ekoloji çirkləndirilməsi işğaldan öncəki dövərdən başlayaraq uzun illərdir ki, onun səmərəsini azaltmış və istifadəyə yararsız hala salmışdır. Qacaran mis-molibden mədəninin və Qafan filizsaflaşdırma kombinatının istifadəyə verilməsi onların kimyəvi tullantılarının, radioaktiv maddələrin, metalların, o cümlədən bioloji çirək sularının təmizlənmədən çaya axıdılması nəticəsində çayın suyunda digər elementlərlə reaksiyaya girməyən zəhərli fenol maddəsinin

zənginləşməsinə, beləcə suvarılmaya yararsız olmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanla sərhəddə Oxçuçayına tökülən zəhərli çirkab suları əvvəldən burada formalaşmış mikroflora və mikrofaunanı məhv etmişdir və artıq çayda öz-özünə təmizlənmə dayanmışdır. Qərbi Azərbaycandan bütün zəhərli maddə və çirkab suların Azərbaycan ərazisində Oxçuçaya tökülməsi bu çayı “Ölü zona”ya çevirmişdir. Eyni zamanda Araz çayının da çirkləndirilməsi Zəngilan rayonu və Naxçıvan ərazisində bu çayın Ermənistandan axan qolları ilə əlaqədardır. Rayonun hidrologiyasına bu formada ən ağır zərərin vurulması və çaylar vasitəsilə bütün ölkəyə təsiri Azərbaycana qarşı böyük ekoloji terror kimi qiymətləndirilir (Cabbarov M., 2017).

Zəngilan rayonunda əhaliyə dəymiş zərərin ümumi məbləği 2219442434 manat olmuşdur ki, buraya şəhər və kəndləri üzrə dağıdılmış əmlaka dəyən zərər daxildir. Burada yaşayış evləri, həyətyanı sahələrdən və əkilən sahələrdən istifadədən məhrumiyyətlər, yardımçı tikililər, əşyalar təsərrüfat amilləri nəzərdə tutulur (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Tikinti sahəsində buraya daxil olan obyektlər barədə məlumatların kifayət olmaması səbəbindən real dəyərin hesablanma bilməməsinə baxmayaraq ümumilikdə 311171 kvadrat metr sahəni əhatə edən 119 tikili üçün hesablanan zərərin 267368000 manat həcmində olduğu məlumdur (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Ticarət üzrə qeyd edilmədir ki, ümumilikdə 17068 kvadrat metr sahəni əhatə edən 108 ticarət obyektinə üzrə vurulan zərər 34694325 manat dəyərində olmuşdur (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Kolxoz, sovxoz və digər kənd təsərrüfatı sistemində dəyən zərəre gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, 29 kolxoz-sovxozu aid olan 27 ədəd natamam tikili, 56 inzibati bina, 3118 kənd təsərrüfatı texnikası və mexanizmləri, 442 nəqliyyat vasitəsi, 4050 arı ailəsi, 12510 iribuynuzlu mal-qara və 18040 baş xırdabuynuzlu davar ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Bu sahə üzrə ümumilikdə 121235776 manat məbləğində maddi zərər hesablanmışdır (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Cəm şəkildə 4425400 kvadrat metr ərazini əhatə edən təhsil müəssisələri üzrə 325007336 manat dəyərində zərər qeydə alınmışdır (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Səhiyyə sahəsindəki dəyərləndirmə 37 səhiyyə müəssisəsi, şəhər xəstəxanası, 4 rayon xəstəxanası, 32 tibbi məntəqə əsasında aparılmışdır və ümumilikdə 7128547 manat məbləğində zərər hesablanmışdır (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Tarixi abidələrə dəymiş zərər çıxılmaqla mədəniyyət sahəsi üzrə 60519600 manat həcmində zərər müəyyənləşdirilmişdir ki, bu, 3 muzey, 66 kitabxana, 9 mədəniyyət evi, 460000 kitablıq fond, 44 klub, 9 maşın, 3 mədəni çadır daxil olmaqla hesablanmışdır (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

23558 kvadrat metrlik ərazini təşkil edən ictimai iaşə obyektləri üzrə 41796075 manat dəyərində zərər qeydə alınmışdır (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

32 rabitə müəssisəsi, habelə əsas avadanlıq və materiallar daxil olmaqla rabitə sisteminə 3336390 manat məbləğində zərər hesablanmışdır ki, bu obyektlər 2406 kvadrat metr ərazini təşkil etmişdir (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Kommunal müəssisələr üzrə 9979840 manat kimi hesablanan zərər 1 mehmanxana, 6, 8, 12, 30 mənzilli olmaqla ümumilikdə 34 yaşayış binası üzrə müəyyənləşdirilmişdir (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

1 çörək zavodu, 1 tikiş fabriki, 1 konserv zavodu, 1 emal və istehsal sexi, 3 şərab zavodu olmaqla 7 sənaye müəssisəsi üzrə hesablanan zərər dəyəri 89560000 manatdır (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

19 obyekt üçün aparılan nəqliyyat müəssisələri üzrə zərər hesablanması nəticəsində bu sahədə 173659440 manat zərərin dəydiyini müəyyən edir (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

İctimai iaşə sahəsinə dəyən zərər 41796075 manat olmaqla ümumilikdə 23558 kvadrat metr sahəsi olan 89 restoran, çayxana, bərbərxana və digərləri üzrə müəyyən olunmuşdur (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

Müxtəlif sahələr üzrə hesablanmış zərərlərin ümumi təsviri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1: Zəngilan rayonuna dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsinin nəticələri

S/s	Sahələr	Ölçü vahidi	Miqdarı	Dəymiş zərər manat, (1993-2014)
1	Rayonun işğal olunmuş ərazisi	kv.km	730	
2	Yaşayış məntəqələrinin sayı	ədəd	85	
3	Rayondan məcburi köçkün düşmüş əhali (23.07.1993-cü il tarixə)	nəfər	33.3 min	
4	İşğal zamanı qətlə yetirilmiş şəxslər	nəfər	196	105 655 760
5	İşğal zamanı güllə yarası və ya digər səbəblərdən əlil olan şəxslər	nəfər	149	1 223 141
6	Ermənilər tərəfindən girov götürülmüş və işgəncələrə məruz qalmış şəxslər	nəfər	13	6 890 000
7	İşğal zamanı aldığı zərbdən sonralar vəfat etmiş şəxslər	nəfər	150	81 102 450
8	Əhalinin bina, tikili və qurğular üzrə zərərləri	manat		375 431 760
9	Əhalinin ev, mədəni-məişət və təsərrüfat əşyalarının məhvi nəticəsində ziyanı	manat		56 314 764
10	Əhalinin ev təsərrüfatından ziyanları	manat		1 844 010 674
11	Tikinti sahəsinin zərərləri	m ²	311171	267 368 000
12	Ticarət sahəsinin zərərləri	m ²	17068	34 694 325
13	Kənd təsərrüfat obyektləri və texnika	manat		121 235 776
14	Təhsil sahəsinin zərərləri	manat		325 007 336
15	Səhiyyə sahəsinin zərərləri	ədəd	37	7 128 547
16	Mədəniyyət obyektləri	ədəd	171	60 519 600
17	Sənaye müəssisələri	ədəd	7	89 560 000
18	Nəqliyyat müəssisələri	m ²	1095	173 659 440
19	Rabitə obyektləri	m ²	3799	3 336 390

Cədvəl 1-un davamı:

20	İctimai iaşə obyektləri	manat		41 796 075
21	Yarımqıç tikililər	m ²	58255	4 129 500
22	Tikinti və təmir idarələri	m ²	17691	135 173 171
23	Elektrik şəbəkəsi	m ²	255	265 224 390
24	Qaz istismar idarəsi	m ²	3327	49 512 195
25	Kommunal müəssisələr	manat		9 979 840
26	Məişət xidməti	m ²	48944	71 768 963
27	Torpaq sahəsi	ha	72550	352 738 100
28	Meyvə bağları	ha	33548	1 195 650 720

29	Meşə sahəsi	ha	12864	181 125 120
30	Magistral yollar	km	537	587 860 520
31	Körpülər və qurğular	ədəd	13	2 135 018
	Cəmi	manat		6 450 231 575

Mənbə: (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019)

Əks etdirilmiş cədvəldə göstərilən sahələr üzrə Zəngilan rayonuna 6450231575 manat məbləğində zərərin vurulduğunu müəyyən etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəyən zərərlər bu hesablamalara aid edilməmişdir. Eyni zamanda tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulmuş zərərlər də bu hesablamalarda nəzərə alınmamışdır. Çünki həm ətraf mühitə, həm də tarixi abidələrə dəyən zərərin hesablanması ümumi respublika üzrə və işğaldan azad olunmuş rayonların hamısına aid edilməklə hesablanır. Bunlarla yanaşı, vurğulanmalıdır ki, hesablamalar 2019-cu ildə aparılmışdır və 1993-cü ildən 2014-cü ilə qədər olan dövrləri əhatə edir. Sonrakı illər üçün müəyyən zərər qiymətləndirmələrinin aparılması və yeni hesabatların hazırlanması zərərlərin miqdarının artmasına və yenilənməsinə səbəb olacaqdır (QMKİDK İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, 2019).

2.2. Sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarında geniş şəbəkəsinin yaradılması imkanlarının təhlili

İşğaldan azad olunan ərazilərə investisiya qoyuluşunun önəmli olması hazırkı reallıqlara uyğun olaraq aktual məsələlərin başlarında yer alır. Bu aktualıq özünün əksini 2 fevral 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Sərəncamının kontekstində də tapır ki, burada dinamik, inklüziv, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış daxil olmaqla beş Milli Prioritet müəyyən edilmişdir və həyata keçirilməlidir (<https://president.az/az/articles/view/50474>, 2021).

Sərəncamda göstəriləyi kimi gələcək perspektivdə ölkənin iqtisadi artım səviyyəsini yüksəltmək, dayanıqlı, davamlı tərəqqisini təmin etmək üçün əsas amillərdən biri cəmiyyət, dövlət və biznes əməkdaşlığının gücləndirilməsidir ki, bu fonda biznesə təşviq edən dövlət idarəçiliyinin gücləndirilməsi, özəl sahibkarlıq sektorunun tərəqqisi üçün stimulun yaradılması, ədalətli rəqabətin dəstəklənməsi əsas hədəflər kimi qiymətləndirilir. Bütövlükdə ölkə kontekstində reallaşdırılmalı olan bu tədbirlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə də tətbiq edilməsi bu ərazilərin dirçəldilməsində vacib faktor kimi çıxış edə bilər. Belə ki, ilk növbədə post-konflikt ərazilərdə təhlükəsizliyin təmin edilməsindən sonra əhalinin dayanıqlı məskunlaşması, iqtisadi fəaliyyətinin işğaldan öncəki səviyyəyə çatdırılması üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının təmini, biznesə təşviq sistemlərinin yaradılması, bu ərazilərdə investisiya qoyuluşunda maraqlı olan sahibkarlara dəstək verilməsi, həmçinin kiçik və orta bizneslə məşğul olan yerli əhalinin səmərəli fəaliyyətinin davamlılığının artırılması üçün işlərin görülməsi işğaldan azad edilən ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə inteqrasiya etməsi və vacib qüvvələrdən birinə çevrilməsi cəhətdən ən əhəmiyyətli proseslər olacaqdır (<https://medeniyyet.az/page/news/55903/Azərbaycan-2030:-sosialiqtisadi-inkisafa-dair-Milli-Prioritetler.html>, 2021).

Qeyd edilməlidir ki, işğaldan azad olunan əraziləri hədəfləyən tədbirlərin görülməsinə “Qarabağ Dirçəliş Fondu”nun yaradılması ilə başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci ildə imzaladığı “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında” Fərman post-konflikt bölgələrdə müxtəlif sektorlar üzrə yenidənqurma işlərinin görülməsi, mövcud potensialların səmərəli surətdə istifadə edilərək məhsuldar fəaliyyətin təmin olunması, dayanıqlı məskunlaşma və layiqli yaşayışın bərqərar olunması kimi məsələləri özündə ehtiva edir (<https://president.az/az/articles/view/49876>, 2021). Fondun əsas hədəfləri işğaldan azad edilən ərazilərdə quruculuq və bərpa işlərinin aparılması, onların iqtisadi mühitə uyğunlaşması üçün müxtəlif yatırımların toplanması, investisiya dəstəyinin təmin edilməsi, həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində mümkün təbliğat tədbirlərinin görülməsi, dövlət və özəl sektor

tərəfdaşlığının tərəqqisinə nail olunmasından ibarətdir. Fondun qarşısında duran məsələlər azad edilən ərazilərə investorların maraqlarının artırılması ilə bərabər burada yeni iş mühitinin yaradılması, resurs imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi, müxtəlif təşkilat və müəssisələrin yaradılmasından ibarətdir (<http://www.anl.az/down/meqale/sherq/2021/yanvar/735248.htm>, 2021).

Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) digər regionlarla bərabər işğaldan azad olunan ərazilərdə də biznesin müxtəlif mülkiyyət formaları üzrə sahibkarlığın inkişafına dəstək mexanizmləri fonunda fəaliyyətə başlamışdır. Post-konflikt ərazilərdə sahibkarlıqla məşğul olmaq üçün xarici və yerli sahibkarlıq subyektlərinin agentliyə 945 müraciəti olmuşdur ki, bu da hələ ilkin mərhələ olması nəzərə alındıqda bu bölgələrdə biznes qurmaqda maraqlı olanların sayının kifayət qədər olmasını müəyyən edir. Müraciətlərin çoxu, 446-sı investisiya layihələri ilə, 499-u başqa xidmət və işlərin reallaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. 27 faiz müraciət tikinti, 27 faiz ticarət, 21 faiz sənaye, 18 faiz isə kənd təsərrüfatı üzrə olmuşdur ki, səhiyyə, turizm, təhsil, nəqliyyat və logistika, mədəniyyət sahələri üzrə isə ümumi 7 faiz müraciət qeydə alınmışdır. İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə Dövlət Özəl Sektor Tərəfdaşlığı (DÖST) modelinin implimentasiyası nəzərdə tutulmuşdur ki, tikinti və quruculuq prosesində tətbiq ediləcək modelin həmin ərazilərin bərpa və iqtisadiyyata yenidən inteqrasiyası üçün öz töhfəsini verəcəyi məqsəd qoyulmuşdur (<https://smb.gov.az/az/all-news/kobia-da-2021-ci-ilin-yekunlari-ile-bagli-metbuat-konfransi-kecirilib>, 2022).

KOBİA tərəfindən ölkənin digər ərazilərində kiçik və orta biznes sektorları üçün reallaşdırılması planlanan müasir dəstək mexanizmlərinin post-konflikt bölgələrdə də yaxın gələcəkdə tətbiq edilməsini mümkün etmək olar. Belə ki, vahid məkan yanaşması ilə sahibkarlar üçün “G2G” (dövlət-biznes), “B2B” (biznes-biznes) xidmətlərinin göstərildiyi KOB evləri layihələrinin həyata keçirilməsinə müxtəlif rayon və şəhərlərdə başlanmışdır ki, bu xidmətlər biznesə başlamaq, onu idarə etmək, inkişaf etdirmək kimi məsələləri özündə birləşdirir. Bundan əlavə “e-KOB evi” portalı vahid elektron platforma üzərindən “nonstop shop” rejimi ilə xidmətlərin göstərilməsi mexanizmlərini həyata keçirməyi hədəfləyir. Sahibkarın

dostu olmaq prinsipini rəhbər tutan və məqsəd kimi görən agentliyin “KOB Dostu” mexanizmi isə dövlət və sahibkarın əməkdaşlığına əsaslanaraq tətbiq edilir və reallaşdığı ərazilərdə mikro, kiçik və orta biznes sahibkarları ilə əlaqədə olaraq onların mümkün imkanlarının, irəli sürdükləri ideya və təkliflərin dəyərləndirilməsində, onların maarifləndirilməsində, maraqlarının müdafiəsində iştirak edərək biznes subyektlərinə dəstək olur (<https://report.az/biznes-xeberleri/kobi-anin-rehberi-mikro-kicik-ve-orta-sahibkarlar-ucun-yeni-destek/>, 2019). Bu qəbildən olan müasir layihə və mexanizmlərin gələcəkdə işğaldan azad olunan ərazilərdə, eynilə də Zəngilan rayonunda həyata keçirilməsi potensial imkanları böyük olan bu ərazilərdə biznes mühitinin daha da inkişaf etməsinə və sahibkarlıq subyektlərinin marağının artırılmasında əvəzsiz faydalar təmin edəcəkdir.

İşğaldan azad edilən regionların təbii resurslarının və coğrafi imkanlarının gətirəcəyi faydalar nəticəsində qeyri-neft sektorunun sürətli tərəqqisinə nail olmaq mümkün olacaq ki, bu da həmin ərazilərdə yüksək səviyyəli biznes infrastrukturunun, sahibkarlığın mikro, kiçik və orta növlərinin formalaşması hesabına baş verəcəkdir. Eynilə, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil olan hər 5 rayonun təbii qazıntı resursları, mövcud coğrafi quruluşu və bu kimi digər amillər buraya investisiya qoyuluşunun effektiv olacağına işarədir. Bu iqtisadi rayon istər turizm imkanlarına görə, istər əkinçilik və heyvandarlıq təsərrüfatlarına görə, istər tikinti, mədəncilik istiqamətlərində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün geniş imkanlara malikdir. İşğaldan öncəki dövr üçün aqrar, sənaye, sağlamlıq, turizm sahələrində böyük imkanları olan Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun işğal dövründə bu potensialından istifadə edilə bilməməsi tərkibindəki inzibati rayonlarla birlikdə bu iqtisadi rayonun Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM-dəki payının 0.1 faizə qədər azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun istehsal və ixrac potensialının ilkin qiymətləndirmələri yaxın perspektivdə bu iqtisadi rayonun Azərbaycan iqtisadiyyatının ortalama 4 faizini formalaşdırmaq gücündə olacağını göstərir (<https://report.az/infrastruktur/serqi-zengezur-iqtisadi-rayonuna-xarici-investisiya-celb-etmek-olarmi/>, 2021).

İşğaldan azad edilən ərazilərdə, eləcə də Zəngilan rayonunda yaxın perspektivdə yaradılacaq kiçik və orta sahibkarlıq, biznes mühiti qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafa müsbət mənada təsir göstərəcək. Bunu rayonun təbii ehtiyatları, ixtisaslaşma sahələrinin tədqiqi də göstərir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun potensialının təhlilinə Zəngilan rayonu nümunəsində baxıldıqda qeyd etmək lazımdır ki, bu rayon kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, turizm, mədəncilik, tikinti və digər sahələrdə sahələrdə fərqlənmişdir.

Ərazisinin hidroloji xüsusiyyətləri, eyni zamanda torpaq örtüyünün münbitliyi və müxtəlifliyi burada əkinçilik təsərrüfatının yaradılması baxımından əlverişlidir. İşğal nəticəsində çaylarının çirkləndirilməsi, bəzilərinin qurudulmasını nəzərə alaraq bu istiqamətdə bərpa işlərinin aparılması ilə suvarma-irriqasiya sistemləri yaradıla bilər ki, bu da kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsas amil rolunu oynayacaq. Hazırkı dövrdə torpaq, iqlim, əmək, su resursları nəzərə alınaraq burada daha məhsuldar toxum növlərinin, müasir kənd təsərrüfatı sistemlərinin yaradılması növbəti dövrlərdə rayonun bu sektorda aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilməsinə şərait yaradacaq. Beləliklə, işğaldan öncə tütünçülük, üzümçülük kimi sahələrdə potensiala malik olan Zəngilan rayonunda gözləntilərə görə ilk dövrlərdə tütünçülükdə 22 faiz, üzümçülükdə 13 faiz, dənli və paxlalı bitkilərin həcmində isə 0.1 faiz artımın olması proqnozlaşdırılır (https://azertag.az/xeber/Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonunun_yaradilmasi_bolgenin_parlaq_geleceyinin_teminatchisidir_VIDEO-1845401, 2021).

Kənd təsərrüfatı cəhətdən ixtisaslaşmış Zəngilan rayonunda işğala qədər 4 kooperativ, 29 kolxoz-sovxoz, 3 kəndli-fermer təsərrüfatı, 1 arıçılıq təsərrüfatı fəaliyyət göstərmişdir (Cabbarov M., 2017). 2 nömrəli cədvəldə müxtəlif istehsal növləri üzrə istehsal olunan məhsulun həcmi işğaldan öncəki dövrü əhatə etməklə göstərilmişdir.

Cədvəl 2: Zəngilan rayonunda istehsal növləri üzrə məhsul həcmi

İstehsal növləri	Həcmi (ton)
Dənli bitkilər	3180
Tütün	1700
Barama	80
Bostan	30

Kartof	20
Üzüm	18000
Ət	310
Süd	1700
Yun	11.5

Mənbə: (<http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html>) istinadən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu cədvəl işğaldan öncəki müddətdə rayonun istehsal məhsulları barədə fikir sahibi olmaq üçün əhəmiyyətlidir. Cədvəldən də müşahidə olunduğu kimi rayon üzüm, dənli bitkilər və tütün istehsalına görə əsasən fərqlənmişdir ki, müvafiq olaraq bu məhsulların həcmi 18000, 3180, 1700 tona çatmışdır. Digər istehsal növləri ilə əlaqəli statistik göstəriciləri də cədvəldən müəyyənləşdirmək olar.

Zəngilan rayonunun cəmi torpaq fondu 72250 hektar olmuşdur ki, təsərrüfata yararlı torpaqların ümumi sahəsi isə 35548 hektarı təşkil etmişdir (Cabbarov M., 2017).

3 nömrəli cədvəldəki məlumatlar təsərrüfat əhəmiyyətli torpaq sahələrini özündə əks etdirir.

Cədvəl 3: Rayonunda təsərrüfat əhəmiyyətli torpaq sahələri

Torpaqlar	Sahəsi (hektar)
Əkinə yararlı torpaqlar	35548
İllik bitkilər üçün	7204
Çoxillik bitkilər üçün	2667
Biçənəklər	207
Otlaqlar	22873
Əkində olan	7204
Taxıl becərilən	4000
Tütün becərilən	307
Şəkər çuğunduru becərilən	41
Kartof becərilən	56
Tərəvəz becərilən	33
Bostan bitkiləri becərilən	10
Meyvə və giləmeyvə bağları	41
Üzümlüklər	2047

Mənbə: (<http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html>) müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvələ də əsasən qeyd edilməlidir ki, əkinə yararlı torpaqlarda həm birillik, həm də çoxillik bitki növləri yetişdirilmiş, müəyyən hissələrindən biçənək və otlaq kimi istifadə edilmişdir. Əkilən 7204 hektarlıq sahədə taxıl, tütün, şəkər çuğunduru, kartof, tərəvəz, bostan bitkiləri becərilmişdir. Həmçinin bu torpaqların bir hissəsi

meyvə və giləmeyvə bağlarından, üzümlüklərdən ibarət olmuşdur (<http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html>).

Əkinçilik imkanlarından əlavə maldarlıq və arıçılıq potensialına görə rayonda heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi mümkündür. Yay istisi, qışı isə mülayim olan Zəngilan rayonunda otlaq sahələrinin geniş olmasına görə həm iribuynuzlu, həm də xırdabuynuzlu heyvandarlıq sahələrinin inkişaf səviyyəsi nəzərə alındıqda müasir dövrdə bu sahələrdə yeni üsulların tətbiqi, yeni növ heyvan cinslərinin saxlanması ilə daha böyük irəliləyişlər əldə etməyin mümkünlüyünü demək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın gələcəkdə burada heyvandarlığın inkişafı sayəsində iribuynuzlu heyvandarlıqda 0.8 faiz, xırdabuynuzlu heyvandarlıqda 0.4 faiz artım müşahidə oluna bilər. Eləcə də diri və kəsilmiş çəkiddə ətin istehsalında 0.3, yunun istehsalında 3, südün istehsalında 0.4, yumurtanın istehsalında isə 0.2 faiz artımın olacağı düşünülür

(https://azertag.az/xeber/Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonunun_yaradilmasi_bolgenin_parlaq_geleceyinin_teminatchisidir_VIDEO-1845401, 2021).

Heyvandarlıqla bağlı qeyd olunan gözləntilərin olması işğaldan öncəki dövrdə bu sahədəki göstəricilərə dəlalət edir. Belə ki, ictimai təsərrüfatlarda 9340 baş iribuynuzlu mal-qara, 12000 baş qoyun-keçi, 1300 baş inək və camış, 30 baş donuz saxlanılmışdır ki, fərdi təsərrüfatlarda iribuynuzlu mal-qara, qoyun-keçilər üçün bu rəqəmlər müvafiq olaraq 43000 baş, 92000 baş olmuşdur. Arıçılıq, baramaçılıqla da məşğul olan yerli əhali 1400 yeşik arı ailəsi saxlamış, 1700 ton həcmində süd, 11.5 ton həcmində isə yun istehsal etmişdirlər. Bunlardan əlavə 1 quşçuluq kompleksi də mövcud olmuşdur ki, burada 12000 baş quş yetişdirmək mümkün idi (<http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html>).

Gümüş, qızıl, civə, mis, xromit və digər faydalı qazıntıların mövcudluğu baxımından Zəngilan rayonunda dağ-mədən sənayesinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparmaq mümkündür. Eləcə də üzlük tikinti daşı, qara mərmər, əhəng xammalı kimi ehtiyatların da rayonda mövcudluğu tikinti sektorunda sahibkarlığın inkişafına şərait yaradacaq amillər kimi qiymətləndirilir (<https://az.trend.az/business/3338769.html>, 2020).

Növbəti cədvəl işğaldan öncəki dövrlər üzrə bəzi faydalı qazıntı ehtiyatlarına aid göstəriciləri əks etdirir.

Cədvəl 4: Zəngilan rayonunun faydalı qazıntı ehtiyatları və onların həcmi

Ehtiyatlar	Həcmi
Vejnəli yatağı - qızıl ehtiyatı	6.5 ton
Vejnəli yatağı - mis ehtiyatı	3000 ton
Oxçuçay mərmərləşmiş əhəngdaşı	6 milyon 618 min kub metr
Daşbaşı-Əsgülüm əhəngdaşı	129 milyon ton
Əhəndaşı və qırmadaş	6 milyon 24 min ton
Bartaz-I və Bartaz-II portfirit	28 milyon 943 min kub metr
Gil	1 milyon 102 min kub metr
Qum-çınqıl	17 milyon 367 min kub metr

Mənbə: (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015) istinadən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəldən də görüldüyü kimi Zəngilan rayonunun faydalı ehtiyatlarının zənginliyi buranın mədən və tikinti sənayesində aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilməsi üçün əsas amil kimi çıxış edə bilər. Yataqların uzun müddət erməni istismarına məruz qalmasını nəzərə alaraq burada bərpa işlərinin görülməsi və yataqlardan istifadənin tənzimlənməsi üçün gərəkli işlərin aparılması vacibdir.

Məlumdur ki, bir sıra tarixi abidələrin, qoruqların, mineral su yataqlarının rayonda olması həmçinin turizm sektorunda əhəmiyyətli nəticələr əldə etməkdə əsas faktorlar kimi çıxış edə bilər. Baxmayaraq ki, işğal nəticəsində tarixi abidələrin bir çoxu dağıdılmış, bəziləri zərər görmüş, Bəsitçay Dövlət Qoruğunda qorunan çinar meşələri məhv edilmiş, flora və faunası böyük itkilərə məruz qalmışdır, sadalananların bərpa edilməsi ilə turizm sektorunu inkişaf etdirmək mümkün ola bilər. Rayonunun turizm potensialına diqqət yetirildikdə buradakı mineral bulaqların əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Kurort sərvətlərindən hesab edilən Qotursu, Turşsu, Noxudlu kimi müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulaqlarının imkanlarından

istifadə edilərək sanatoriyaların yaradılması (Ələkbərov O., Əliyev A., 2015), bu qəbildən olan Daşbulaq, Kinav, Vənni, Sarıbulaq, Şıxılcan, Yeşkər, Çınarlı və digər bulaqlarının, dünyada unikal sayılan təbii Şərqi çınarının qorunduğu Bəsitçay Dövlət Qoruğunun, Arazboyu yasaqlığının (Cabbarov M., 2017) təbii gözəlliklərindən bəhrələnməklə yenidən istifadəyə verilməsi Zəngilan rayonunda turizm sektorunun yenidən canlanmasına, turist axınının artmasına təkan verəcək amillər kimi nəzərə alınmalıdır. Bunlardan əlavə, bir hissəsi dağıdılmasına baxmayaraq Məmmədbəyli türbəsi, Yenikənd sərdabəsi, Hacallı dairəvi bürcü, Koroğlu daşı, Top tağlı körpüsü, Qədim Şərifan şəhəri, Qarababa kəndində Alban kilsəsi, müxtəlif ərazilərindəki ziyarətgahlar, məscidlər, qalalar və digər tarixi abidələrinin təmir edilib qorunaraq istifadəyə verilməsi rayonun tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı olaraq turizm imkanlarının yüksək səviyyəyə çatdırılması üçün əvəzsiz stimül kimi qiymətləndirilə bilər (Abbasov T., 2013).

Qeyd edilmiş faktorlar nəzərə alınaraq təhlil edilmiş sahələr üzrə işğaldan azad edilən digər ərazilər kimi Zəngilan rayonunun da sahibkarlığın müxtəlif mülkiyyət formalarında geniş şəbəkələrin yaradılması üçün mühümdür. Əsas məqsədin dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi olduğu bu prosesdə başlıca olaraq mövcud resurs və imkanlardan səmərəli formada istifadə etməklə buna nail olmaq qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Rayonun işğal olunmasına baxmayaraq məcburi köçkün düşən yerli əhəlinin dövlət dəstəyi ilə təmin olunması nəticəsində işğaldan sonrakı dövrdə də yerli əhəli məskunlaşdıqları ərazilərdə müxtəlif sahələr üzrə çalışmağa davam etmiş, sahibkarlığın müxtəlif sektorları üzrə öz fəaliyyətlərini həyata keçirmişlər. 2004-cü ildə imzalanan “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamın illərdir tətbiq edilməsi nəticəsində yerli əhəlinin məşğulluq səviyyəsi artmaqda davam etmişdir (<https://e-qanun.az/framework/6261>, 2004).

Statistikaya baxdıqda rayon əhəlisinin müxtəlif istiqamətlərdə davamlı fəaliyyətinin şahidi olmaq olar.

Cədvəl 5: Məşğul əhalinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü (nəfər)

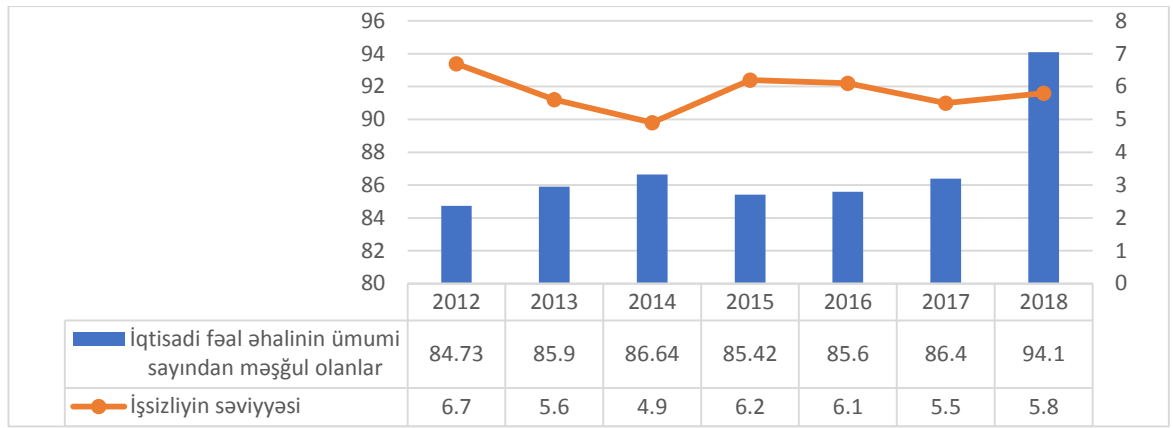
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi iqtisadiyyatla məşğul olanlar O cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:	18507	19674	19980	21013	21111	22014	24259
Dövlət	3439	3470	3158	3089	3017	3081	3089
Qeyri-dövlət	15068	16204	16822	17924	18094	18933	21170
Fərdi	4680	4901	4180	4250	4331	5810	5766
Xüsusi	1915	2231	2510	2800	2856	2513	2341
Sərbəst məşğul əhali	8473	9022	9111	10874	10907	10610	13063

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019)

Təsvir edilən cədvəl mülkiyyət növləri üzrə məşğul əhalinin sayında ümumilikdə iqtisadiyyatla məşğul olanların, həmçinin dövlət, qeyri-dövlət olmaqla fərdi, xüsusi mülkiyyət sahiblərinin, sərbəst məşğul insanların sayını göstərir. Cədvəldən də göründüyü kimi ümumilikdə iqtisadiyyatla məşğul olan əhalinin sayı sayı qeyd olunan illər intervalında 5752 nəfərlik artım göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrılıqda mülkiyyət növləri üzrə də məşğul şəxslərin sayında göstəricilərin ilk və son dövrləri arasında artım tempi müşahidə edilir.

Məhz müxtəlif dövlət proqramlarının həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, rayon əhalisi arasında işsizliyin səviyyəsi qeyd edilən dövrlərdə azalmış, iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayında məşğul əhalinin sayı isə artmışdır.

Qrafik 1: İqtisadi fəallıq barədə statistika (faizlə)

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019) istinadən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qrafikdən də görüldüyü kimi rayonda iqtisadi fəal əhalinin sayında məşğul əhalinin say nisbəti 2012-ci ildən 2018-ci ilə qədər 9.37 faiz artım göstərmişdir. Eyni zamanda rayon əhalisinin işsizlik səviyyəsi isə bu aralıqda 0.9 faiz azalmış, 2018-ci ildə 5.8 faiz olmuşdur.

6 nömrəli cədvəldə isə müxtəlif iqtisadi sahələr üzrə maddə ilə işləyən insanların orta illik sayı göstərilmişdir.

Cədvəl 6: İqtisadiyyatın sahələri üzrə maddə ilə işləyənlərin orta illik sayı (nəfər)

İqtisadiyyatın sahələri	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi	3636	3283	3176	3088	3000	2989	2222
Kənd təsərrüfatı və balıqçılıq	169	184	187	187	188	94	80
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	36	36	36	33	33	33	33
Topdan və pərakəndə ticarət: avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	19	19	19	19	20	20	1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	56	61	19	19	19	19	52
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	30	30	30	30	27	47	22
İstirahət, əyləncə, incəsənət sahəsində fəaliyyət	432	429	428	415	381	377	310
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, icbari sosial təminat	132	198	202	202	202	324	328
Təhsil	2040	1978	1905	1873	1877	1756	1345
Əhaliyə səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi	696	314	312	272	212	158	41
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	26	34	38	38	41	161	10

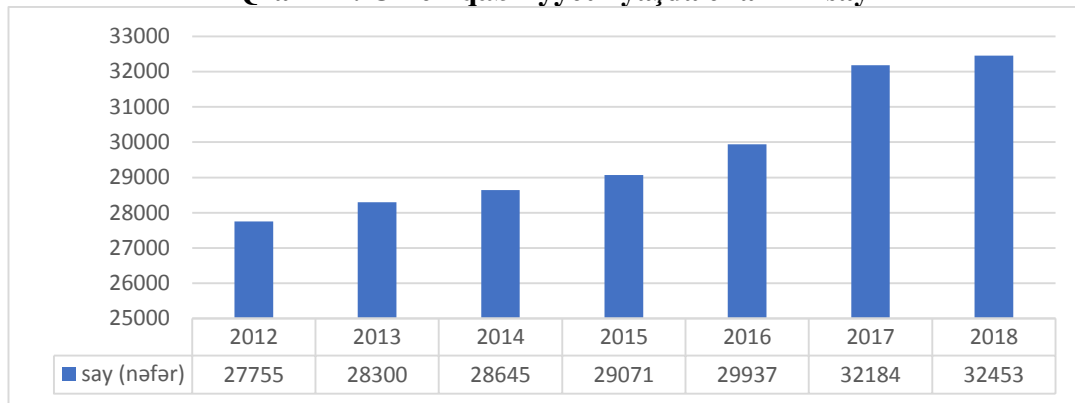
Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019)

Yuxarıda təsvir olunan cədvəldə kənd təsərrüfatı, ticarət, dövlət sektoru, təhsil və digər sahələrlə məşğul olan insanların orta illik sayı göstərilmişdir ki, bu da

əhalinin məşğuliyyət sahələri barədə aydın fikir formalaşdırmaq baxımından olduqca önəmlidir. Ümumilikdə bu təhlillər qayıdış gerçəkləşəndən sonra yerli əhalinin iqtisadi fəallığı, əsasən hansı sahələrdə işləyəcəyi ilə bağlı təxmini də olsa təsəvvür yaradır.

Növbəti qrafikdə 2012-2018-ci illər intervalında əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin statistikasını göstərmişdir.

Qrafik 2: Əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayı

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019) istinadən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

2012-ci ildə əmək qabiliyyətli şəxslərin sayının 27755 olmasına baxmayaraq 2018-ci il üçün bu rəqəmdə artım müşahidə olunmuş və 32453 nəfər olmuşdur.

Əhalinin müxtəlif təsərrüfat sahələri üzrə fəaliyyətinin davam etdirməsini heyvandarlıq, əkinçilik, tikinti kimi sahələr üzrə qeydə alınan göstəricilərdən müşahidə etmək olar. Beləliklə, növbəti cədvəldə işğaldan öncəki dövrdə taxılçılıq üzrə fərqlənən rayon əhalisinin işğaldan sonrakı dövrlərdə də bu sahədəki dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalı üzrə statistikasını görmək olar.

Cədvəl 7: Dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalı

Ölçü vahidi	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018

Dənli və dənli paxlalı	hektar	227	255	256	291	262	256	85.6	85.6
Məhsul olub	ton	482	539	551	623	583	560	228.8	225.0
Hektara məhsuldarlıq	sent	21.1	21.3	22.8	21.4	22.2	22.0	27.0	26.3

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019)

Cədvəl 7-dən müşahidə etmək olar ki, 2018-ci ildə bu sahədə ümumi məhsul həcmi 225 tona bərabər olmuşdur ki, bu məhsul 85.6 hektar sahədən əldə edilmişdir.

Rayonun digər aparıcı sahələrindən biri məlumdur ki, heyvandarlıq olmuşdur. İşğaldan sonra da bu dəyişməmiş, əhalinin heyvandarlıqla məşğul olma göstəriciləri 8 nömrəli cədvəldə ifadə edilmişdir.

Cədvəl 8: Heyvandarlıq üzrə göstəricilər

	Ölçü vahidi	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İribuynuzlu mal-qara	baş	908	916	1239	1347	1323	1463	1399	1216
Ondan: inəklər	-	447	451	630	616	626	630	680	665
Qoyun və keçilər	-	3482	5397	6196	7022	6467	6492	6250	7481
Ev quşları	-	5581	6603	6269	6509	6537	6827	7005	7141
Arı ailəsi	-	-	-	-	420	437	420	572	1204

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019)

Qeyd edilən cədvəldə əhalinin heyvandarlıq növləri ilə məşğul olmasına dair göstəricilər təqdim edilmişdir ki, saxlanılan heyvan növlərinin sayları göstərilmişdir. Aydın olduğu kimi göstərilən son ildə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 1216 baş, ev quşlarının sayı 7141, arı ailəsi üzrə isə bu rəqəm 1204 olmuşdur.

Növbəti cədvəldə isə heyvandarlıq məhsulları üzrə göstəriciləri müşahidə etmək mümkündür.

Cədvəl 9: Heyvandarlıq məhsulları istehsalı

	Ölçü vahidi	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ət istehsalı (kəsilmiş çəki)	ton	28	30	31	30.8	38.1	122.3	65.5	72.4

Süd istehsalı	-	64	224	419	45.1	45.9	50.0	1163.4	668.1
Yumurta	min ədəd	361	396	409	414	451	647.0	1358	910
Yun (fiziki çəki)	ton	5	6	7	6.8	7.3	14.0	17.1	15.1

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019)

Bu cədvəldə göstərilən istehsal indikatorları sayəsində heyvandarlıq məhsullarının istehsalı istiqamətində əhalinin məşğul olma səviyyəsini aydınlaşdırmaq olar. Ət və yun istehsalında davamlı artım qeydə alınsa da süd və yumurta istehsalında zamanla artım və azalma olmuşdur.

Cədvəl 10 isə tikinti sektorundakı vəziyyəti müəyyən etməyə imkan verir. Məlumdur ki, Zəngilan rayonu işğaldan öncə tikinti materiallarının zənginliyinə görə fərqlənmişdir və tikinti sektorunda da aparıcı qüvvələrdən biri olmuşdur. Rayonun tikinti üçün əlverişli xammalının olması burada bu sahənin yaxşı inkişaf etməsinə səbəbiyyət vermişdir. İşğal prosesi bunu dayandırsa da yerli əhalinin başqa ərazilərdə məskunlaşmasına baxmayaraq tikinti sektorunda çalışması dinamikliyi davam etmişdir.

Cədvəl 10: Tikintinin əsas göstəriciləri

	Ölçü vahidi	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Tikinti təşkilatlarının sayı	ədəd	2	2	2	2	2	2	1	1
Onlarda çalışanların sayı	nəfər	99	188	119	116	110	118	41	40
Tikinti işlərinin həcmi	min manat	6294	2174	3645	963	1100	889	255.6	283.6

Mənbə: (Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, 2019)

İşğaldan sonrakı dövrdə əhalisi tikinti sahəsində də fəaliyyətini davam etdirmiş, 2018-ci ildə tikinti işlərinin ümumi həcmi 283.6 min manat dəyərində olmuşdur.

Rayonun mövcud potensial imkanları nəzərə alınaraq burada bir çox işlərin görülməsinə artıq başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 3 may 2021-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalanmışdır ki, uyğun olaraq layihə üçün baş planın hazırlanması və məsləhətçi qismində beynəlxalq şirkətin cəlb edilməsi istiqamətində işlərin görülməsinə görə 1391040 ABŞ dolları dəyərində maddi vəsait ayrılmışdır (<https://president.az/az/articles/view/51355>, 2021).

Zəngilan rayonu respublika üzrə səthə düşən günəş radiyasiyasının kəmiyyətinə görə Füzuli, Cəbrayıl rayonları ilə bərabər ikinci yerdə qərarlaşır (<https://www.aceconsultants.az/az/news/561.html>, 2021). Cəbrayıl rayonu ilə bərabər Zəngilan rayonunun günəş enerjisi potensialından faydalanmaq üçün, bununla Azərbaycanda post-konflikt bölgələrdə “yaşıl enerji” zonalarının yaradılaraq respublikanın alternativ enerji qisminin tərəqqisi və 2030-cu ilədək karbon emissiyasını 35 faizə qədər azaltmaq, həmçinin BP şirkətinin 2050-ci ilə qədər “xalis sıfır emissiyalı” şirkət olmaq təşəbbüsü ilə əlaqədar olaraq Energetika Nazirliyi və BP arasında 3 iyun 2021-ci il tarixində İcra Müqaviləsi imzalanmışdır və müqaviləyə uyğun olaraq günəş elektrik stansiyasının tikilməsi layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə işlərə başlanılmışdır (<https://report.az/energetika/zengilan-cebrayil-zonasinda-gunes-enerjisi-layihesi-uzre-emekdasliga-baslanilir/>, 2021).

Zəngilan rayonunun coğrafi yerləşməsi burada nəqliyyat infrastrukturunun da inkişaf etdirilməsi üçün əlverişlidir. Buna görədir ki, rayon gələcək dövərdə beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzi kimi qiymətləndirilir. Bütün nəqliyyat növlərinin inşası üçün uyğun olan mövcud coğrafi mövqə nəzərə alınaraq bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin və işlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Belə ki, həm sakinlərin işğaldan azad olunan ərazilərə gəlişini, həm yükdaşıma funksiyalarının yerinə yetirilməsini, həm də Naxçıvanla olan əlaqəni təmin etmək məqsədilə inşasına başlanılan Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolunun əhəmiyyəti bu səbəblərdən dolayı böyükdür. Türkiyəyə qədər uzanacaq və iki ölkə arasında nəqliyyat əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə yaradılacaq ikinci dəmir yolu şəbəkəsinin bir hissəsi olacaq bu dəmir yolunun inşası ölkənin iqtisadi, strateji,

siyasi məqsədlərinin həyata keçirilməsinə xidmət edəcək (<https://www.xalqcebhəsi.az/news/politics/69851.html>, 2021).

Eyni zamanda Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun da inşasına baxılmışdır ki, Hacıqabul-Horadiz-Ağbənd-Zəngəzur dəhlizi magistralının bir hissəsi olaraq rayonu həm Azərbaycanın digər bölgələri, həm də Naxçıvanla birləşdirməklə strateji rol oynayacaq. Adıçəkilən avtomobil yolunun inşa edilib istifadəyə verilməsi ilə rayonun və ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisində əhəmiyyətli mövqeyə malik olacaqdır (<https://report.az/infrastruktur/horadiz-cebrayil-zengilan-agbend-avtomobil-yolunun-tikintisi-davam-edir/>, 2021).

Zəngilanda əsası qoyulan beynəlxalq hava limanının yaxın gələcəkdə əsas nəqliyyat hava qovşağına çevrilməsi ilə rayonla bərabər ölkənin iqtisadiyyatında inkişaf amillərindən birinə çevriləcəkdir. Post-konflikt ərazilərdə təməli qoyulan, sayca ikinci olan Zəngilan beynəlxalq hava limanı 2021-ci ilin aprel ayının 26-sından tikilməyə başlamışdır (<https://fed.az/az/qarabag/zengilan-hava-limani-bele-olacaq-foto-117385>, 2021).

III FƏSİL. ZƏNGİLƏN RAYONUNDA MÜƏSİR BİZNES İNFRƏSTRUKTURUNUN TƏŞKİLİ İMKANLƏRİ

3.1. Rayonda biznes mühitinin inkişafı istiqamətində müasir təcrübə və mexanizmlərin tətbiqi

Dünya təcrübəsində biznesin inkişafını da özündə şərtləndirən müasir layihə modellərindən biri kimi “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyaları tətbiq edilir. “Ağıllı kənd”lər beynəlxalq təcrübədə daha yeni konsepsiya kimi mövcud üstün cəhətlərindən əlavə yeni imkanların yaranmasına və tərəqqi etməsinə əsaslanan kənd ərazilərini və cəmiyyətlərini izah edir. Bu kəndlərdə sakinlərin və biznes müəssislərinin xeyrinə hesablanaraq ənənəvi və müasir xidmət və şəbəkələr rəqəmsal, telekommunikasiya texnologiyaları, biliklərin və innovasiyaların daha səmərəli və effektiv istifadəsi ilə inkişaf etdirilir. İnnovativ və rəqəmsal texnologiyalar insanların həyat keyfiyyətini və daha yüksək yaşam standartlarını, vətəndaşlar üçün mövcud resurslardan və dövlət xidmətlərindən daha rahat istifadəni, ətraf mühitə az ziyan verməyi, məhsul və xidmətlər baxımından təkmilləşdirilmiş proseslərin kənd dəyər zəncirləri üçün yeni imkanlar təqdim etməsini dəstəkləməyə qadirdir. “Ağıllı kənd”lərin təklif etdiyi həll üsulları və yolları hər kəs üçün tək və eyni olmur. Onların layihələndirilməsi ərazi nöqtəyindən nəzərdən həssaslıq göstərir. Belə ki, reallaşacağı ərazinin ehtiyaclarına və imkanlarına əsaslanaraq müəyyən strategiyaların tətbiq olunması potensialları dəyərləndirilir, uyğun olaraq yeniliklərin implimentasiya şərtləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Yaxşı idarəetmə sistemləri və vətəndaşların paralel iştirakının önəmi nəzərdə tutulduğu kimi biznes mühitinin inkişafı, insan kapitalı, ictimai quruculuq üçün investisiyaların yatırılması qədər texnologiyaların da rolu və vacibliyi böyükdür (Worldbank, 2021).

“Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının əsas komponentləri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- “Ağıllı iqtisadiyyat” (“Smart economy”);
- “Ağıllı ətraf mühit” (“Smart environment”);
- “Ağıllı əhali” (“Smart people”);
- “Ağıllı yaşayış” (“Smart living”);
- “Ağıllı idarəetmə” (“Smart governance”);

- “Ağıllı hərəkətlilik” (“Smart mobility”).

Burada “Ağıllı iqtisadiyyat” dedikdə innovasiyaya əsaslanan sahibkarlıq, biznes, sənaye, turizm, bankçılıq, ticarət və digərləri, “Ağıllı ətraf mühit” qismində alternativ enerji, su, hava, torpaq istifadəsinin menecmenti, “Ağıllı əhali” kimi İKT bacarıqlı, innovativ həllərə yönümlü əhali, “Ağıllı yaşayış” komponentində “Ağıllı evlər” kimi insanların yaşayışını daha rahatlaşdırmağa imkan verən innovativ həllər, “Ağıllı idarəetmə” deyilərkən innovativ ictimai və sosial xidmətlər, digər idarəetmə sistemləri, “Ağıllı hərəkətlilik” komponenti ilə isə nəqliyyat və kommunikasiyanı daha “ağıllı” texnoloji həll üsulları ilə optimallaşdıran sistemlər və mexanizmlər nəzərdə tutulmuşdur (https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-06422-2_3, 2014).

Ağıllı kənd və şəhərlərin bir sıra üstünlükləri var ki, bunlara aşağıdakıları və digərlərini aid etmək mümkündür:

- Vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verən xidmətlərin yaradılmasına zəmin yaranır;
- Sahələr və xidmətlər üzrə çəkilən xərclər azalır;
- Sağlamlıq, ictimai və sosial xidmətlər kimi sahələrdə vaxtın optimallaşdırılmasına nail olunur;
- Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranır;
- Nəqliyyat və logistika xidmətləri təkmilləşir;
- İnnovativ sistemlərin tətbiqi ilə ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına nail olunur;
- Kommunikasiya sistemləri inkişaf edir;
- Daha təhlükəsiz həyat şəraiti təmin olunur;
- İş imkanları artır;
- Xidmətlərin rəqəmsallaşması ilə şəffaflığın artmasına nail olunur

(<https://www.plantemoran.com/explore-our-thinking/insight/2018/04/thinking-about-becoming-a-smart-city-10-benefits-of-smart-cities>, 2018).

Layihələr tətbiq edilərkən müsbət cəhətləri və faydaları olduğu kimi mənfi cəhətləri və reallaşma müddətində problem və çatışmazlıqlar da meydana gələ bilər. Bu, hər bir layihədə olduğu kimi “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarına

da şamildir. Bu layihələrin tətbiqi zamanı yarana biləcək problemlərə və onların mənfi cəhətlərinə nümunə olaraq qeyd olunanlar aiddir:

- Sosial nəzarətin olmaması və ya zəif olması;
- Təhlükəsizlik problemləri və məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar;
- Texnologiya əhəmiyyətli kapital qoyuluşunun tələb olunması;
- Elektron tullantıların əhəmiyyətli dərəcədə artması;
- Digər kənd və şəhərlər arasında böyük texnoloji boşluqlar meydana gəlməsi;
- Xidmətlərin, eləcə də daşınmaz əmlak qiymətlərinin daha yüksək olması;
- İctimai məlumatlılığın və sosial məsuliyyətin səviyyəsinin aşağı olması

(<https://www.aplustopper.com/smart-city-advantages-and-disadvantages/>, 2022).

Ağıllı şəhər və kəndlərin daha effektiv tətbiq olunması, onlardan maksimum xeyir götürməyin yolu onların inkişaf etməsi üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsindən keçir. Hansı ki, bunlara aşağıdakı tədbir və prosesləri, eləcə də reallaşa biləcək digər işləri qeyd etmək olar:

- Bu mövzularda seminar və konfranslar keçirmək;
 - Bu sahədə dünyadakı ən yaxşı təcrübələri dəyərləndirmək və tətbiq etmək;
 - Proses müddətində daim monitorinqlər keçirib qiymətləndirmələr aparmaq;
 - Əhalinin bu sahədə məlumatlılığını yüksək səviyyəyə çatdırmaq;
 - Dünyada mövcud olan “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” şəbəkələrinə qoşulmaq və əməkdaşlıq etmək;
 - Konsepsiyanın əsas komponentlərinin inkişafını yüksək səviyyəyə çatdırmaq
- (<http://www.imedd-group.com/etudes/SMARTCITIES/QUALIEN.html>).

“Ağıllı kənd”lərin tətbiqi şərtləri və imkanları, həyata keçirilmə üsulları barədə daha dolğun fikir sahibi olmaq üçün dünya təcrübəsinə nəzər yetirməkdə fayda vardır. Beynəlxalq təcrübənin araşdırılıb tədqiq edilməsi bərabərində onun yerli şəraitə uyğunlaşma imkanlarının təyin olunması barədə fikirlərin formalaşması və görülməli işlərin daha dəqiq müəyyənləşməsi baxımından olduqca önəmlidir.

Müxtəlif ölkə nümunələrinə baxılacaq olarsa, Koreyanın Kənd Təsərrüfatı, Ərzaq və Kənd İşləri Nazirliyi 2013-cü ildə “altıncı sənayeləşmə” kimi qeyd edilən konsepsiyayı qəbul edib ki, bu, kənd təsərrüfatında əlavə dəyər yaratmağı

hədəfləməklə aqro-ərzaq istehsalını, emal edilməsini, paylanmasını, ixrac edilməsini, eləcə də kənd turizminin də balanslı şəkildə inteqrasiyasını özündə ehtiva etmişdir. Koreya hökuməti 2014-2018-ci illər aralığında 10 regionda “altıncı sənayeləşməyə” konseptini dəstəkləmək məqsədilə mərkəzlər yaratmışdır və bununla da strateji fəaliyyətlərin inkişafına və biznesə dəstək mexanizmlərinin tətbiqini təmin etmişdir. Burada hökumət 2016-cı ildə 2016-2020-ci illəri əhatə edən ilk Baş Planını yaratmışdır ki, bu da altıncı sənayeləşmənin inkişaf strategiyasına əsaslanırdı. Eyni zamanda maksimum artım imkanlarına malik olan təşkilat və müəssisələrin həvəsləndirilməsi məqsədilə sertifikatlaşdırılma sistemini də tətbiq etmişdir ki, bu da müəssisənin altıncı sənayeləşmə biznes operatoru kimi inkişafına dəlalət edirdi. Qəbul edilən plana əsasən 2020-ci ilə qədər reallaşdırılması hədəflənən üç əsas məqsəd müəyyən edilmişdir. Bunlar sertifikatlaşdırılmış biznes operatorlarının satış tempini 5 faiz səviyyəsində stabilləşdirmək; startapların sayını 3000-ə qədər çatdırmaq; kənd yerlərinə gələn turistlərin sayını 8 milyona qədər artırmaq olmuşdur. Bu istiqamətlərdə nazirlik 6-cı sənayeni stimullaşdırmaq məqsədilə ayrıca fond yaratmışdır ki, bu, kənd turizmi, istehsal, paylama, emal, iaşə və səhiyyə xidmətlərini özündə cəmləyən biznesləri əhatə etmişdir. Həmçinin nazirlik 2014-cü ildə İKT-nin tətbiqinə əsaslanan üsullar vasitəsilə təsərrüfatları birləşdirməyi və modernləşdirməyi məqsəd kimi müəyyən edən Ağıllı Kənd Təsərrüfatı Konsepsiyasına əsasən layihənin reallaşdırılmasına başlamışdır. Bu, gənc vətəndaşlara kəndlərdə yaşamağı təbliğ etməklə eyni zamanda İKT təşkilatlarına, pərakəndə satışla məşğul olanlara, istehsalçılara qarşılıqlı əməkdaşlığa şərait yaratmışdır. Nazirliyin xətti ilə təlimlər və seminarlar təşkil edilərək və geniş zolaqlı ağıllı kənd təsərrüfatı komplekslərinin tərəqqisini sürətləndirmək üçün mexanizmlər tətbiq olunaraq kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf etdirilməsinə təkan verilmişdir. Burada tətbiq olunan Ağıllı təsərrüfat innovasiyaya əsaslanan modeli üç başlıca elementi özündə cəmləmişdir ki, bunlar inkubasiya dövrü boyunca məşğulluq və icarə təsərrüfatlarının yaradılması imkanları daxil olmaqla kənd gəncləri və fermerlər üçün uzunmüddətli təlim və təhsil proqramlarının reallaşması; müasir istixanaların 70 faizinin ağıllı edilməsi

nümunəsi kimi ağıllı əkinçilik təcrübələri ilə istehsal həcminin artırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının şaxələndirilməsi; böyük məlumatlara istinad edən texnoloji ekosistemin yaradılmasına imkan verən akademik sənaye-insitusal araşdırmalarına şərait yaradaraq texnologiyanın mənimsənilməsinin gücləndirilməsi olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Koreya hökumətinin 2018-ci ildə ağıllı kənd təsərrüfatı üçün ayırdığı büdcə 30 milyon ABŞ dolları olmuşdur (Visvizi A., Lytras M.D., and Mudri G., 2019).

Almaniyada insanların yaşayış şərtləri səbəbindən kənd yerlərindən şəhərlərə köçməsi və buna görə kənd əhalisinin azalması və yaşlılardan ibarət olması burada mühüm prioritet istiqamətlərin kənd yerlərini canlandırmaq, onların iqtisadiyyatlarını və icmalarını inkişaf etdirmək və həyat keyfiyyətinin qorunmasına imkan vermək, onları yaşayış üçün daha əlverişli ərazilərə çevirmək, əhalinin daha az məskunlaşdığı yerlər arasındakı məsafə və boşluqları azaltmaq kimi olmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd edilən problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün 2015-ci ildə Almaniya kəndlərdə 33 bələdiyyəyə xidmət edən “Rəqəmsal Kəndlər” layihəsini başlatmışdır. Layihənin məqsədi əhalinin az məskunlaşdığı kənd yerlərində insanlar üçün rəqəmsal xidmətlərin və həllərin təmin edilməsinə əsaslanmışdır. Bu, Reynland-Pfalts Daxili İşlər və İdman Nazirliyi və Fraunhofer Eksperimental Proqram Mühəndisliyi İnstitutunun təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir. Layihə dövlət və bələdiyyə, milli hökumət, eyni zamanda institutun büdcəsindən maliyyələşdirilməklə reallaşdırılmışdır. İştirakçı bələdiyyə birlikləri elektron xidmətlərdən faydalanmaqla öz sahələrində yaşayış infrastrukturunu yaxşılaşdırmaq məqsədilə layihə təşəbbüslərini irəli sürmüşdülər. Müraciətlər yerli ticarəti təkmilləşdirməyə və onu rəqəmsal könüllü işinin yeni konsepsiyaları ilə birləşdirməyə əsaslanaraq dəyərləndirilmişdir. Beləliklə, təchizat xidmətlərini, rabitəni və yerli idarəetməni təkmilləşdirmək üçün “rəqəmsal kənd” ekosistemi formalaşdırmağa başlayan unikal inteqrasiya edilmiş rəqəmsal həllər sistemi yaradılmışdır. “BestellBar” yerli satıcıların öz məhsullarını satmaq üçün istifadə edilən onlayn bazar platformasıdır. Yerli əhali nümayəndələri aldıkları malları bağlama terminallarından şəxsən, həmçinin bir-birinə qonşu olan müəyyən bir

marşrut üzrə hərəkət edən könüllülər və ya profesional çatdırılma xidmətləri tərəfindən “LieferBar” tətbiqindən istifadə edərək təslim ala bilirdilər. “DigiTaler” adlanan rəqəmsal valyuta vasitəsilə onlayn mağazadan məhsul almaq mümkündür və eyni zamanda buradakı könüllülərin ödənişləri də bu valyuta ilə ödənilir. “DorfNews” bələdiyyələrə yerli xəbərlər və hadisələr haqqında kənd sakinlərini məlumatlandırmağa imkan verən xəbər portalı kimi istifadə edilmişdir. Vətəndaşlardan və birliklərdən daxil olan məlumatları da özündə saxlayan bu xəbər portalı “DorfFunk” adındakı mobil aplikasiya ilə “cibimdəki kənd” həllini özündə ehtiva edir. Bu platforma yerli əhaliyə şikayətlər barədə məlumat almağa, digər cəmiyyətlərin üzvlərinə də məhsullarını reklam etməyə, həmçinin onlarla söhbət etməyə, ortaq gəzintilər təşkil etmə imkanları da aid olmaqla göstərilən xidmətlər üçün tələb və təklifi rəbitələndirməyə şərait yaradır. “DorfPages” isə elə bir yerli veb-saytdır ki, o, kənd səviyyəsində cari hadisələri və məlumatları ötürməyə imkan verir. Eyni zamanda “LösBar” isə vətəndaşlar və dövlət idarəçiliyi arasında birbaşa inteqrasiya üçün vasitəçi rolunu oynayaraq xidmət etməyi hədəfləyir (Worldbank, 2021).

Dünya təcrübəsinin digər nümunəsi Hindistandır. Ölkənin Maharaştra əyalətinin Benqal bölgəsində Harisal kəndi yerləşir ki, əhalisi 1479 nəfər olan bu kənd zəif ictimai infrastrukturunu və məhdud məşğulluq imkanlarına görə tarix boyunca aşağı insan inkişafı göstəriciləri ilə səciyyələnmişdir. Bu səbəbdəndir ki, kəndin ağıllı kənd kimi formalaşdırmağın əsas məqsədi məhsuldarlığı, tibbi xidmətlərə çıxışı, rəqəmsal əlaqələri, yaşayış şəraitini, idarəçilik bacarıqlarını təkmilləşdirmək olmuşdur. ÜDM-in texnoloji və innovativ üsullarla artırmağı qarşısına məqsəd qoyan Maharaştra Hökuməti bununla inkişafın digər sahələrinə nəzərəcərpacaq təsir göstərəcəyini nəzərdə tutmuşdur. Maharaştradakı Melqat rayonu tərkibindəki Harisal kəndi pilot kimi fərqləndirilmişdir ki, 52 kənd üçün qovşaq rolunu oynaması və beləliklə ağıllı kəndlərə tətbiq edilən işlərin asanlıqla digər yaxın ərazilərə implimentasiya edilə bilməsi buna əsas vermişdir. Adıçəkilən bölgə rəqəmsal xidmətlərə zəif çıxışı, səhiyyə və təhsil sektorlarındakı aşağı inkişaf nəticələri, zəif fiziki infrastrukturuna görə seçilmişdir. Layihə kənd

transformasiyasına təkan vermək üçün müxtəlif sektorlarda innovativ inkişaf həllər sistemlərini tətbiq etmişdir:

- Rəqəmsal əlaqə - kəndə qədər uzanan fiber optik xətt, ictimai Wi-Fi qaynar nöqtələri, mobil qüllə, dövlət qurumlarında birbaşa genişzolaqlı bağlantılar;

- Sağlamlıq - teletibb qurğusu olan e-Sağlamlıq Mərkəzi, tele-ofthalmik cihazla təchiz edilmiş diaqnostika mərkəzi, xəstə qeydlərinin rəqəmsal aparılması üçün e-İlkin Sağlamlıq Mərkəzi sistemi, ana və uşaq sağlamlığına dair audio-vizual təlim modulları, internet əsaslı portal qidalanma göstəriciləri;

- Təlim və tədris - interaktiv e-təlim sistemləri, rəqəmsal sinif otaqları, kənd gəncləri üçün İKT və “Tally Mühasibatlığı” dərsləri, qadın peşə təhsil mərkəzi;

- İdarəetmə - elektron inzibati xidmətlərin və e-İctimai Paylama sisteminin fəaliyyət göstərməsi üzrə Vətəndaşlara Xidmət Mərkəzi;

- Rəqəmsal maliyyə xidmətləri - bankomatlar, mobil ödəniş tətbiqləri və sistemləri;

- Kənd təsərrüfatı - kənd təsərrüfatı işçiləri tərəfindən fermer təlimləri və əkinçilik təcrübələri haqqında məlumatların ötürülməsi üçün mobil proqramlar;

- Dolanışiq vasitələri (kənd ekoturizmi, arıçılıq, kənd gənclərinin sahibkarlıq təşəbbüsləri, qadınların yerli biznesləri);

- Əlavə xidmət və tətbiqlərin bir hissəsinə günəş enerjisi ilə çalışan mexanizmlərin quraşdırılması və saxlanması, kitabxana, internetdən məlumatlılıq və ondan istifadə, sanitariya və bioqaz xidmətləri aiddir.

Hindistanda icmaların üzvləri də daxil olmaqla dövlət-özəl əməkdaşlıq modeli yaradılmışdır ki, bu, dövlət, rayon və kənd səviyyəli hökumət orqanlarını, biznes müəssisələrini əhatə etmişdir. Layihəyə Hökumət Baş İdarəsi tərəfindən rəhbərlik edilmiş və Microsoft tərəfindən müxtəlif özəl və dövlət sektoru müəssisələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Burada Rəqəmsal Hindistan Təşəbbüsünün bir parçası olmaqla, layihənin planlaşdırılması və İKT-nin idarə edilməsi Milli İnformatika Mərkəzi tərəfindən stimullaşdırılmışdır. Hökumət mərkəzi hökumət aparatında üç səviyyəli institusional struktur yaratmışdır ki, bu, dövlət səviyyəsində yüksək təbəqəli dövlət məmurları arasında koordinasiyaya

imkan yaratmaq və proqramın həyata keçirilməsini sürətləndirmək, rayon səviyyəsində rayon kollektorlar idarəsini cəlb etmək, kənd səviyyəsində isə 15 nəfər üzvdən və layihə menecerindən ibarət rəqəmsal kənd komitəsindən ibarət rəqəmsal kənd ofisinin yaradılması ilə mümkün olmuşdur (Worldbank, 2021).

Dünyadakı yüksək, orta və aşağı gəlirli şəraitlərdəki ağıllı kənd təcrübələrinin nümunələri kəndlərdəki inkişafıla bağlı problemlərin həllində texnologiya və innovasiyaların müxtəlif tərəqqi çağırışlarına cavab vermək üçün necə istifadə oluna biləcəyini əks etdirir. Avropa İttifaqının, Koreyanın və Yaponiyanın əhalinin azalması və miqrasiya problemləri ilə qarşı-qarşıya qalan yüksək gəlirli təbəqələrinin əksəriyyəti kəndləri canlandırmaq, xidmətləri yaxşılaşdırmaq, kənd gəlirlərini artırmaq üçün, həmçinin AI və Yaponiya isə aşağı karbon iqtisadiyyatına keçidinə kömək, kənd-şəhər əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün ağıllı kənd yanaşmalarından istifadə etmişdir. Aşağı-orta gəlirli Hindistan rəqəmsal xidmətlərə çıxışı təkmilləşdirmək və rəqəmsal savadlılığı artırmaq, aşağı gəlirli Niger insanların iqtisadi və iqlimlə bağlı problemlərə qarşı dayanma gücünü artırmaq məqsədilə istifadə etmişdir (Worldbank, 2021).

Müasir təcrübələrin təhlili bu kimi konsepiyalardan çıxarılan dərslərin əhəmiyyət səviyyəsini vurğulayır ki, onlara nəzər yetirməkdə fayda vardır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, tətbiq olunan layihənin uğurlu olma səbəbi “istifadəçi mərkəzli” olmaqla “birgə yaradılan” həll üsullarını özündə saxlaması olmuşdur. Bu, o deməkdir ki, vətəndaşların özləri ehtiyaclarının aydınlaşdırılması və həll yollarının tapılmasında, sınaqdan keçirilməsində və təqdim olunma prosesində yaxından iştirak etməkdədir. İkincisi, həm rəqəmsal, həm də sosial innovasiyalar layihənin gözlənilən dərəcədə reallaşdırılması üçün olduqca vacibdir. Rəqəmsal innovasiyalar xidmətlərə daha çox çıxış imkanı verməklə onların xərclərini azaltmaq üçün önəmli olsa da sosial innovasiyalar isə bu xidmətlərin insanlara çatdırılması üçün vacibdir. Nümunə üçün AI-də bir çox cəmiyyətlərin kooperativlər yaratmasını və ya xidmət göstərmək üçün özəl şirkətlər, yerli bələdiyyələr və yaxud sosial sahibkarlarla əməkdaşlıq etmələrini və Hindistanda isə müəyyən rəqəmsal xidmətlərin kooperativlər və kənd sahibkarları tərəfindən təmin

edilməsini vurğulamaq olar. Üçüncüsü, klaster əsaslı yanaşmadır ki, bu, kəndlərin klasterlərinin inteqrasiya olunmuş şəkildə müəyyən edilməsinə və inkişaf etdirilməsinə təkan verir. Eyni zamanda kəndlərdə rəqəmsal və sosial tətbiqlərin maliyyə cəhətdən səmərəli olması üçün yüksək səviyyədə tələbat yaratmağı təmin edir. Çox zaman bu, ətrafdakı daha böyük kəndləri şəbəkə kimi birləşdirmək, investisiyaların hədəflənməsi və özəl sektor müəssisələrinin burada cəmlənməsi üçün sahələrin cəmlənməsini təmin etməklə həyata keçirilir. Dördüncüsü, davamlı olmaq, biznes subyektlərinə və yerli sahibkarlara öz xidmətlərini rahat və səmərəli şəkildə göstərməyə imkan yaratmaq vacibdir. Beləliklə də ağıllı kəndlər sahibkarlar tərəfindən idarə olunur və həm də yerli sahibkarlığın tərəqqi etməsinə də təkan verir. Uğurlu ağıllı kənd konsepsiyaları yerli təşkilatlar, dövlət və özəl sektor subyektləri, tədqiqat institutları, kooperativ cəmiyyətləri, sosial müəssisələr, maliyyə institutları və yerli icma üzvləri arasında əməkdaşlıq əsasında reallaşır. Beşincisi, maliyyələşmə mənbələrinin fərqlilik göstərməsidir. “Ağıllı kənd” layihələri üçün ən bilinən maliyyə mənbələri hökumət sxemləri və fondlarıdır, ancaq bu kimi layihələr həm də kütləvi fondlar, dövlət-özəl investisiya fondları, donör təşkilatlar, inkişaf kreditləri və qrantlar kimi qarışıq maliyyə vasitəsilə də maliyyələşdirilir. Sonuncusu, beynəlxalq təcrübələrdə uğurlu rəqəmsal layihələrə internet xidmətlərinin təminatını və təhlükəsiz istifadəsini təkmilləşdirmək üçün həm “rəqəmsal” komponentlər, həm də texnologiyalara ehtiyacları ödəmək və marağı artırmaq üçün “analoq” komponentlər daxildir (Worldbank, 2021).

Dünya təcrübəsində öz effektini ən bariz şəkildə göstərən “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin Azərbaycanda da reallaşması kənd və şəhər həyatında yeni bir dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər. Xüsusilə də ilki Zəngilan rayonunda başlanan “Ağıllı kənd” layihəsinin işğaldan azad edilən ərazilərə tətbiqi həmin ərazilərin mövcud potensiallarından ən effektiv şəkildə istifadəsinə, yerli əhali üçün həm yaşayış səviyyəsinin yüksək olmasına, həm də iş imkanlarının artmasına lazımı şərait yaradacaqdır.

3.2. Rayonda sahibkarlığın inkişafına dəstək mexanizmləri kimi yeni innovativ layihələrin tətbiqi imkanları

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2021-ci ilin 19 aprel tarixində “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyasının hazırlanması haqqında” Sərəncam imzalanmışdır ki, bu sənədə görə ölkədəki şəhər və kəndlərdə informasiya texnologiyalarından istifadə edilərək göstərilən xidmətlərin effektivliyini, səmərəliliyini artırmaq, onlar üzrə resurslardan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə kənd və şəhərlərdə dayanıqlılığın artırılması əsas hədəf və məqsədlərdir (<https://president.az/az/articles/view/51179>, 2021).

Adıçəkilən Sərəncama müvafiq olaraq işğaldan azad olunan Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində ilk “Ağıllı kənd” layihəsinin tətbiqi istiqamətində işlərin görülməsinə start verilmişdir. Türkiyə, Çin, İtaliya və İsrailin mütərəqqi şirkətlərinin iştirakı ilə reallaşan konsepsiyanın icrası istiqamətində ilk işlər 2021-ci ilin aprel ayının 26-dan həyata keçirilməyə başlanılmışdır ki, bununla da işğaldan azad olunan ərazilərə Böyük Qayıdışın da başlandığını qəbul etmək olar. Dünya təcrübəsini də nəzərə alaraq demək lazımdır ki, “Ağıllı kənd”in reallaşmasında məqsəd kənd ərazilərindən şəhərə olan insan axınının qarşısını almaq və buna da kəndlərdə xidmətlərin effektivliyini artıraraq, insanlara daha yüksək yaşam şəraitini təqdim edərək, daha çox məşğulluq imkanlarını təmin edərək nail olmaq mümkündür. Bununla yanaşı dövlət orqanlarının da təklif etdiyi xidmətlərə kənd yerlərində rahat formada çıxış imkanları əldə etmək nöqtəyi-nəzərindən də yeni innovativ texnologiyaların və mexanizmlərin tətbiqini özündə ehtiva edən bu layihənin ölkənin post-konflikt ərazilərində reallaşdırılması təşəbbüsü təqdirəlayiq addımdır (<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabagda-birinci-agilli-kend-layihesinin-temeli-qoyuldu-agilli-kend-nedir-1619608871>, 2021).

Zəngilan rayonunda bu konsepsiyanın sosial xidmətlər, alternativ enerji, istehsal, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və yaşayış istiqamətlərində işlər həyata keçirilir. Qeyd olunan bu istiqamətlərdə proseslərin aparılması kənd əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, innovasiyaya əsaslanan idarəçilik mühitinin yaradılması, tükənən enerji mənbələrinə asılılığın azaldılaraq ekoloji cəhətdən daha

təmiz və sərfəli enerji resurslarından istifadəsi, təsərrüfatda rəqəmsallığın rolunun artırılaraq bu sahədəki kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, vaxta qənaət edilməsi kimi amilləri nəzərə alaraq gələcək dövəmdə rayonun texnoloji-innovasiya mərkəzi kimi formalaşmasında öz müsbət təsirlərini göstərəcəkdir (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/71350>, 2022).

“Ağıllı kənd” layihəsinin tətbiq edilməsi üçün ölkənin mövcud imkanları, hazırlığı, əhalinin buna münasibəti və digər amillər nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən Zəngilan rayonu nümunəsində ölkədə reallaşan “Ağıllı kənd” layihəsinin tətbiqi imkanlarını təhlil etmək üçün 300 respondentə əhatə edən anket sorğusu keçirilmişdir ki, sorğu ölkədə bu konsepsiyanın nə dərəcə effektiv ola biləcəyi, əhalinin məlumatlılıq səviyyəsi, rəqəmsal xidmətlərdən istifadə göstəriciləri, konsepsiyadan gözlənilən faydalar və meydana gələ biləcək problemlərlə bağlı məsələləri əhatə etmişdir. Sorğudan alınan məlumatlar əsasında SPSS proqramının 28.0.1.1(15) versiyasında təhlillər aparılmış və nəticələr əldə olunmuşdur. Proqramda Frekans, Etibarlılıq, Ortalama, Çarpaz Tablo analizləri, “Chi-Square”, “Fisher-Freeman-Halton Exact”, “Phi and Cramer’s V” testləri aparılmış və müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur ki, müvafiq tövsiyələrin verilməsi baxımından bu nəticələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İlk növbədə sorğuya daxil olan iştirakçıların cins, yaş, təhsil, bölgə, fəaliyyət sahəsi kimi müxtəlif faktorlar üzrə ayrılması üçün müvafiq suallar verilmişdir.

İştirakçıların cinsiyyət faktoru üzrə göstəricilərinin frekans təhlili nəticələri 11 nömrəli cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 11: Cinsiyyət faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri

	Frekans	Faiz
Qadın	174	58.0
Kişi	126	42.0
Cəm	300	100.0

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cədvəl 11-in nəticələrinə əsasən sorğuda iştirak edən 300 insanın 174-ü qadın, 126-sı kişi olmuşdur ki, bunlar da müvafiq olaraq ümumi iştirakçıların 58 faizini və 42 faizini əhatə etmişdir.

İştirakçı şəxslərin yaş kateqoriyalarına mənsubluğunu müəyyən etmək məqsədilə onların yaş kateqoriyaları üzrə ayırımı üzrə frekans təhlili aparılmışdır.

Cədvəl 12: Yaş faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri

	Frekans	Faiz
18-25	169	56.3
26-30	42	14.0
31-35	30	10.0
36-40	15	5.0
41-50	15	5.0
51 yaş və yuxarı	29	9.7
Cəm	300	100.0

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cədvəlin təhlili göstərir ki, respondentlərin 56.3 faizi 18-25, 14 faizi 26-30, 10 faizi 31-35, 5 faizi 36-40, 5 faizi 41-50 yaş aralıqlarını, 9.7 faizi isə 51 yaş və yuxarısını əhatə edir.

Respondentlərin təhsil səviyyələrinin frekans analizinin cavabları 13-cü cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 13: Təhsil faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri

	Frekans	Faiz
Orta məktəb	3	1.0
Orta ixtisas (kollec)	9	3.0
Bakalavriat	138	46.0
Magistratura	144	48.0

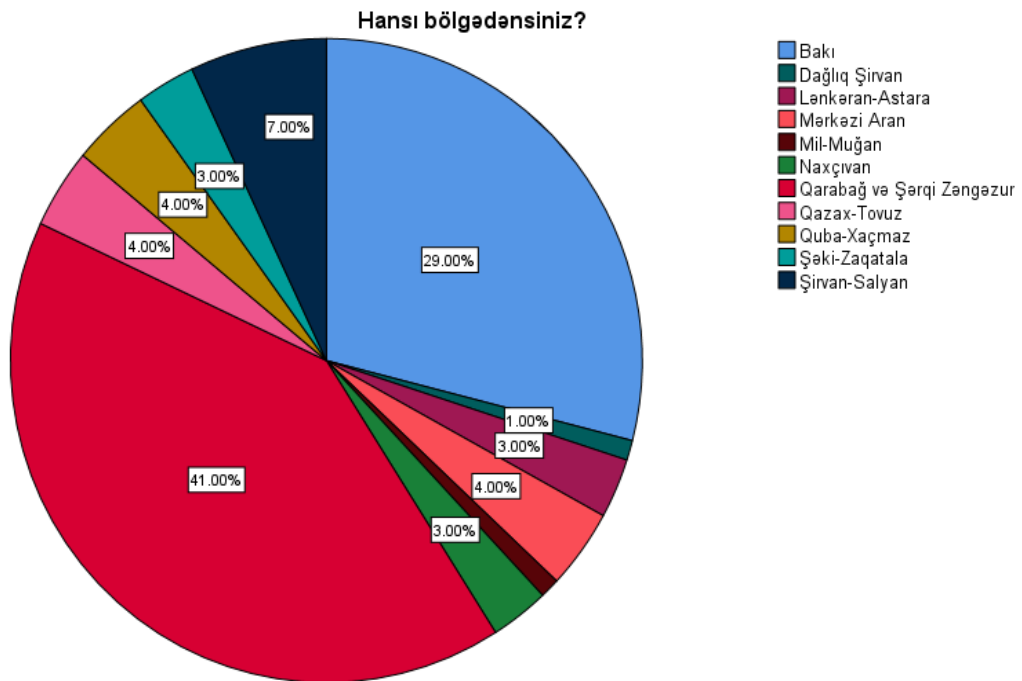
Doktorantura	6	2.0
Cəm	300	100.0

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Araşdırmada iştirak edənlərin 48 faizinin magistratura, 46 faizinin bakalavriat, 3 faizinin orta ixtisas, 2 faizinin doktorantura, 1 faizinin isə orta məktəb təhsilli olduğu məlumdur.

Tədqiqat sorğusunda müxtəlif bölgələrdən olan şəxslər iştirakçı olmuşdur. Bölgələrin qruplaşdırılması iqtisadi rayonların yeni bölgüsü üzrə aparılmışdır. Növbəti şəkildə qrafik vasitəsilə iqtisadi rayonlar üzrə ayrılan bölgə faktorunun frekans təhlilinin nəticələri təsvir edilmişdir.

Qrafik 3: Bölgə faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

İştirak edənlərin 41 faizinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, 29 faizinin Bakı, qalanlarının isə digər iqtisadi rayonlardan olduğu məlum olmuşdur.

Anket sorğusunda müxtəlif fəaliyyət sahələrindən olanlar iştirak etmişdir və frekans analizinin nəticələri əsasında fəaliyyət sahələri üzrə qruplaşmalar cədvəl 14-də göstərilmişdir.

Cədvəl 14: Fəaliyyət sahələri faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri

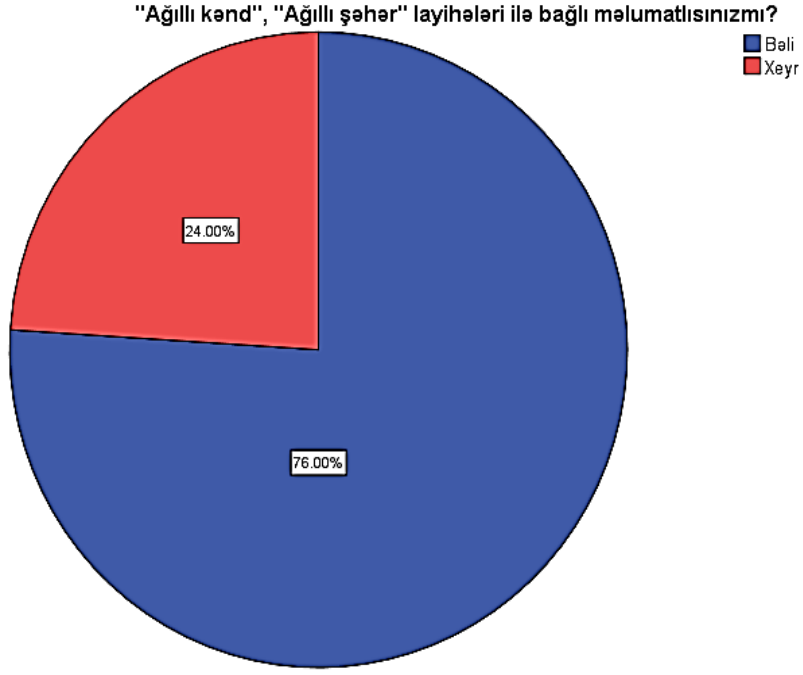
	Frekans	Faiz
Maliyyə və bank	75	25.0
Dövlət idarəetməsi	54	18.0
Təhsil	45	15.0
İT	42	14.0
Biznes	34	11.3
Müştəri xidmətləri	29	9.7
Digər	21	7.0
Cəm	300	100.0

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

14 nömrəli cədvəldə göstərildiyi kimi respondentlərin 25 faizi maliyyə və bank sahəsində, 18 faizi dövlət idarəçiliyində, 15 faizi təhsil sahəsində, 14 faizi İT istiqamətində çalışanlardır. 11.3 faiz respondent bizneslə məşğul olanlardır. Ümumi cavablardan 9.7 faizi müştəri xidmətlərinə, 7 faizi digər sektorlarda çalışanlara aiddir.

Müxtəlif faktorlar üzrə iştirakçıların bölünməsindən sonra tədqiqat işinin suallarının cavablandırılması mərhələsi başlanılmışdır ki, ilk növbədə “Ağıllı kənd/şəhər” konsepsiyası ilə əlaqəli məlumatlılıq səviyyəsi yoxlanılmışdır. Sualın verilməsində məqsəd əhalinin iştirakçı qisminin məlumatlılığını öyrənməkdir ki, gələcək dövəmdə bu məsələ ilə bağlı tədbirlərin görülməsi üzrə təkliflərin verilməsi dəyərləndirilsin. Növbəti qrafikdə sualın frekans təhlili ilə alınan cavabların nəticəsi təsvir edilmişdir.

Qrafik 4: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri ilə bağlı məlumatlılıq üzrə frekans analizinin nəticəsi

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

“Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri ilə bağlı məlumatlılığı ölçmək üçün verilən suala cavab verən 300 nəfərdən 228 nəfəri, yəni 76 faizi məlumatlı olduğunu, 72 nəfəri, yəni 24 faizi isə məlumatlı olmadığını bildirmişdir. Layihənin yeni olduğunu nəzərə alaraq nəticənin qənaətbəxş olduğunu hesab etmək olar, lakin konsepsiyadan xəbərdar olmaq göstəricisinin artırılması üzrə işlərin görülməsində fayda vardır.

Konsepsiyadan məlumatlılığın göstəricilərinin yaş faktoru ilə əlaqəli olub olmadığını öyrənmək üçün “Chi-Square” (Ki-kvadrat testi, Ki-kare testi, X^2 testi) testi edilmişdir. Məlumdur ki, bu test kateqoriyalı dəyişənlərin arasında əlaqənin olub olmadığını yoxlamaq məqsədilə istifadə edilən korrelyasiya testidir. Yaş faktoru və məlumatlılıq üzrə sual da kateqoriyalı və nominal dəyişkənlər olduğu üçün Chi-Square testinin aparılmasına qərar verilmişdir. Bunun üçün ilk növbədə yaş və məlumatlılıq üzrə sualların çarpaz tablosuna baxılmışdır.

Cədvəl 15: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə Çarpaz tablo testi

		"Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihələri ilə bağlı məlumatlısınız mı?		Cəm
		Bəli	Xeyr	
Yaşınız 18-25	Say	138	31	169
	Gözlənilən say	128.4	40.6	169.0
	Cəmin %-i	46.0%	10.3%	56.3%
26-30	Say	31	11	42
	Gözlənilən say	31.9	10.1	42.0
	Cəmin %-i	10.3%	3.7%	14.0%
31-35	Say	25	5	30
	Gözlənilən say	22.8	7.2	30.0
	Cəmin %-i	8.3%	1.7%	10.0%
36-40	Say	15	0	15
	Gözlənilən say	11.4	3.6	15.0
	Cəmin %-i	5.0%	0.0%	5.0%
41-50	Say	9	6	15
	Gözlənilən say	11.4	3.6	15.0
	Cəmin %-i	3.0%	2.0%	5.0%
51 yaş və yuxarı	Say	10	19	29
	Gözlənilən say	22.0	7.0	29.0
	Cəmin %-i	3.3%	6.3%	9.7%
Cəm	Say	228	72	300
	Gözlənilən say	228.0	72.0	300.0
	Cəmin %-i	76.0%	24.0%	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Verilmiş çarpaz tabloda hər bir yaş aralığı üzrə “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri ilə bağlı məlumatlısınız mı?-sualına verilən Bəli/Xeyr cavablarının nəticələri qarşılaşdırılmışdır. Ən yüksək məlumatlılıq göstəricisi 18-25 yaş aralığında olan şəxslərə məxsusdur ki, bu da ümumi cavabların 46 faizi təşkil edir. Ən aşağı məlumatlılıq isə 41-50 yaş aralığında özünü göstərmişdir və bu da ümumi cavabların 3 faizinə bərabər olmuşdur. Buradakı gözlənilən say hər bir xana üzrə proqnozlaşdırılan sayı göstərir. Bu say dəyişənlər müstəqil olduqda orta hesabla xana üçün gözlənilən tezlikdir.

Araşdırmanın bu hissəsində belə bir sıfır hipotezi (H_0) irəli sürülmüşdür ki, 2 kateqoriyalı dəyişkən arasında əlaqə yoxdur, yəni, bir-birilərindən asılı olmayaraq müstəqildirlər. Alternativ hipotezə (H_A) görə isə onlar arasında əlaqə vardır, başqa

sözlə, bir-birindən asılıdır. İrəli sürülən sıfır hipotezinin doğru olub olmadığını bilmək üçün Chi-Square testinin nəticələrinə baxılmalıdır.

Cədvəl 16: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə Chi-Square testi

	Dəyər	df	Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli)	Dəqiq Əh. (2 tərəfli)	Dəqiq Əh. (1 tərəfli)	Nöqtə ehtimalı
Pearson Chi-Square	38.207 ^a	5	<.001	<.001		
Ehtimal nisbəti	36.681	5	<.001	<.001		
Fisher-Freeman-Halton Exact Testi	34.023			<.001		
Xətti-xətti əlaqələndirmə	19.839 ^b	1	<.001	<.001	<.001	.000
Keçərli halların sayı	300					

a. 2 xanada (16.7%) gözlənilən say 5-dən azdır. Minimum gözlənilən say 3.60-dır.

b. Standartlaşdırılmış statistika 4.454-dür.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Chi-Square testinin şərtlərinə görə ümumi xanaların 20 faizinə qədərində gözlənilən say 5-dən kiçik olsa, testin nəticəsi əhəmiyyətli sayılır. Bu təhlildə də bu göstərici 16.7 faiz < 20 faiz olduğu üçün Pearson Chi-Square dəyəri əhəmiyyətlidir. Chi-Square testinin digər şərtinə görə isə Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli) bölümündəki p dəyəri, 0.05 olaraq qəbul edilən alfa dəyərindən kiçik və ya ona bərabər olduqda H_0 hipotezi yox, H_A hipotezi qəbul edilir. Bu testdə bu qiymət <.001-dir yəni, 0.05-dən kiçikdir. Bu səbəbdən H_0 hipotezi səhv, H_A hipotezi isə doğrudur. Başqa sözlə, yaş faktoru ilə “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasından məlumatlılıqla bağlı verilən sual arasında asılılıq, yəni əlaqə vardır. Bu asılığın hansı səviyyədə güclü və ya zəif olduğunu müəyyən etmək məqsədilə “Phi and Cramer’s V” testi aparılmışdır.

Cədvəl 17: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə Phi and Cramer’s V testi

		Dəyər	Təxmini əhəmiyyət	Dəqiq əhəmiyyət
Nominal-Nominal	Phi	.357	<.001	<.001
	Cramer's V	.357	<.001	<.001
Keçərli halların sayı		300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Phi and Cramer's V testində 2*2 formatından böyük cədvəllərdə Cramer's V dəyərində baxılır və tədqiq edilən çarpaz tablo 2*6 ölçülü olduğu üçün bu dəyərə baxılmalıdır. Şərtə görə dəyər 0.25-dən yüksək olarsa, dəyişənlərin arasındakı əlaqənin güclü olduğu qəbul edilir. Buradakı dəyər də $0.357 > 0.25$ olması əlaqənin çox güclü olduğunu müəyyən edir.

Məlumatlılıqla bağlı digər sual isə respondentin bu tip layihələrlə bağlı məlumatları haradan əldə etməsi ilə əlaqəli olmuş, cavablayanlara bir neçə variantı seçmək imkanı verilmişdir. Bu sualın verilməsi ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, bu layihələrlə bağlı hansı növ məlumat mənbəyində daha çox informasiya paylaşımı edilərsə, insanların məlumatlılığına daha yaxşı təsir edə bilər. Eyni zamanda zəif məlumat paylaşımı olan mənbələrdə bununla bağlı təkmilləşdirmə aparıla bilər.

Cədvəl 18: Layihə ilə bağlı məlumatların alınma mənbələri üzrə frekans analizi nəticələri

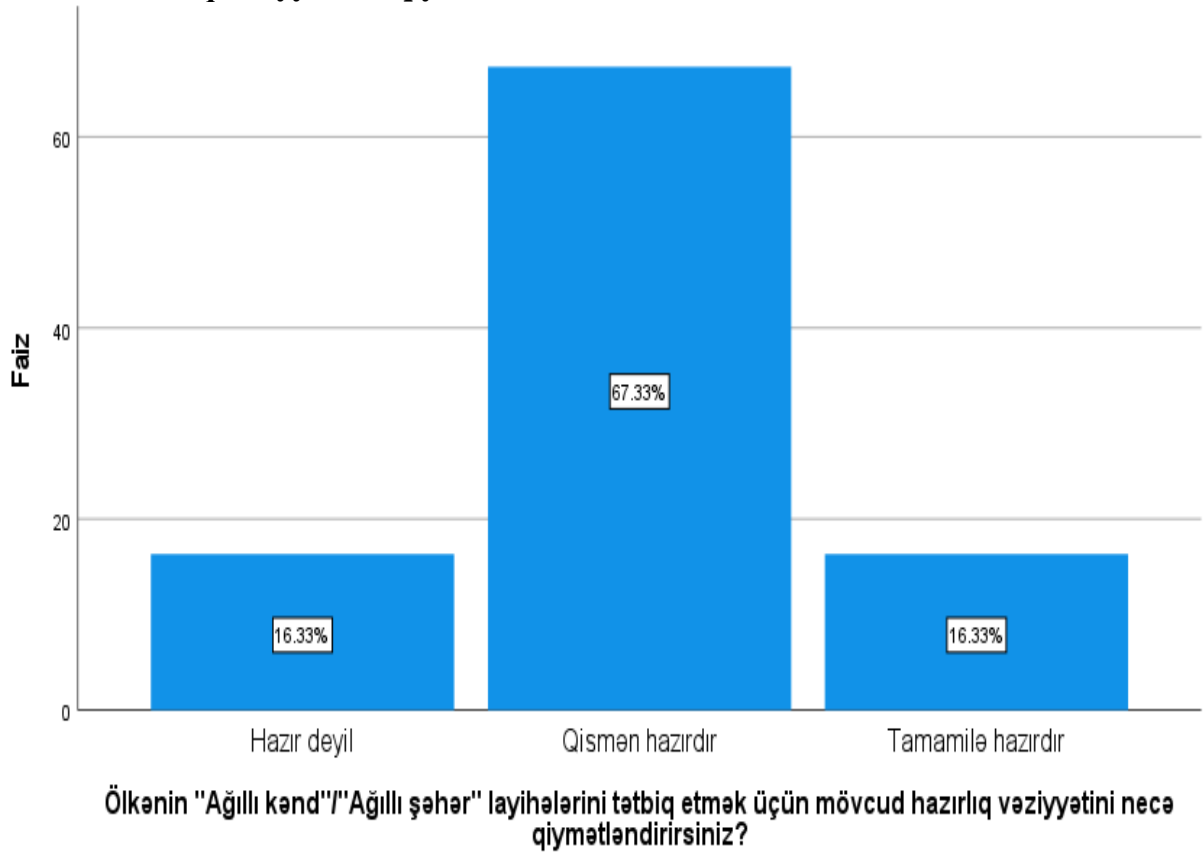
	Cavablar	
	Say	Faiz
Sosial şəbəkələrdən	255	57.0%
Xəbər buraxılışlarından	117	26.2%
Ətrafdakı insanlardan	60	13.4%
Digər	15	3.4%
Cəm	447	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cədvəldən görüldüyü üzrə ümumi cavabların 57 faizi sosial şəbəkələrdən, 26.2 faizi xəbər buraxılışlarından, 13.4 faizi ətrafdakı insanlardan, 3.4 faizi isə digər mənbələrdən olmuşdur. Bu qənaətə gəlmək olar ki, məlumatlandırıcı paylaşımların sosial şəbəkələr üzərindən olması insanların xəbərdar olması cəhətdən əlverişlidir.

Ağıllı kənd layihəsi tətbiq edilərkən ölkənin bu yeniliyə hazırlıq vəziyyəti nəzərə alınmalıdır ki, bu səbəbdən respondentlərin bununla bağlı fikirləri öyrənilmişdir. Nəticələr növbəti qrafikdə əks edilmişdir:

Qrafik 5: Ölkənin "Ağıllı kənd"/ "Ağıllı şəhər" layihələrini tətbiq etmək üçün mövcud hazırlıq vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans analizinin nəticələri

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Sualı cavablayanların 202 nəfəri, yəni, təqribən 67.33 faizi ölkənin bu layihəyə qismən hazır olduğunu, 49 nəfəri, yəni, təqribən 16.33 faizi tamamilə hazır olduğunu, 49 nəfəri, yəni, təqribən 16.33 faizi isə hazır olmadığını qeyd etmişdir. Aydın olur ki, ölkənin bu konsepsiyaya qismən hazır olduğunu düşünənlər üstünlük təşkil edir.

Müxtəlif fəaliyyət sahələrindən olanlarla ölkənin hazırlıq vəziyyətini qiymətləndirmək üçün verilən sualın bir-birinə münasibətdə müstəqil olub olmadığını müəyyən etmək üçün dəyişənlər arasında Chi-Square testi edilmişdir.

İlk növbədə çarpaz tablo təhlilinə baxılmışdır.

Cədvəl 19: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Çarpaz tablo testi

			Ölkənin "Ağıllı kənd"/"Ağıllı şəhər" layihələrini tətbiq etmək üçün mövcud hazırlıq vəziyyətini necə qiymətləndirirsiniz?			Cəm
			Hazır deyil	Qismən hazırdır	Tamamilə hazırdır	
Fəaliyyət sahəniz	Biznes	Say	15	9	10	34
		Gözlənilən say	5.6	22.9	5.6	34.0
		Cəmin %-i	5.0%	3.0%	3.3%	11.3%
Digər	Digər	Say	6	9	6	21
		Gözlənilən say	3.4	14.1	3.4	21.0
		Cəmin %-i	2.0%	3.0%	2.0%	7.0%
Dövlət idarəetməsi	Dövlət idarəetməsi	Say	0	45	9	54
		Gözlənilən say	8.8	36.4	8.8	54.0
		Cəmin %-i	0.0%	15.0%	3.0%	18.0%
İT	İT	Say	6	36	0	42
		Gözlənilən say	6.9	28.3	6.9	42.0
		Cəmin %-i	2.0%	12.0%	0.0%	14.0%
Maliyyə və bank	Maliyyə və bank	Say	6	57	12	75
		Gözlənilən say	12.3	50.5	12.3	75.0
		Cəmin %-i	2.0%	19.0%	4.0%	25.0%
Müştəri xidmətləri	Müştəri xidmətləri	Say	8	18	3	29
		Gözlənilən say	4.7	19.5	4.7	29.0
		Cəmin %-i	2.7%	6.0%	1.0%	9.7%
Təhsil	Təhsil	Say	8	28	9	45
		Gözlənilən say	7.4	30.3	7.4	45.0
		Cəmin %-i	2.7%	9.3%	3.0%	15.0%
Cəm	Cəm	Say	49	202	49	300
		Gözlənilən say	49.0	202.0	49.0	300.0
		Cəmin %-i	16.3%	67.3%	16.3%	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

İki dəyişkənin çarpaz tablosuna nəzər salındıqda aydın olur ki, cədvəl üzrə ən yüksək göstərici hazırlıq vəziyyətini “qismən hazırdır” kimi qiymətləndirən şəxslər üzrə olmuşdur ki, bu göstərici 19 faiz olmaqla maliyyə və bank sahəsindən olanlara aiddir. Növbəti yerlərdə 15 faizlik nəticə ilə dövlət idarəetməsində çalışanların və

12 faiz seçimlə İT sahəsindən olanların seçdiyi “qismən hazırdır” cavabı gəlir. Ən aşağı, yəni 0 faiz göstəricilər isə dövlət idarəetməsindən olanların seçdiyi “hazır deyil variantı”, eyni zamanda İT üzrə işləyənlərin qəbul etdikləri “tamamilə hazırdır” variantı olmuşdur.

“Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru arasında asılılığın olmaması, yəni H_0 hipotezi irəli sürülür. H_A alternativ fərziyyəsinə görə isə asılılığın olması irəli sürülür. Hipotezlərdən hansının doğru olduğunu müəyyən etmək üçün dəyişənlər arasında Chi-Square testi edilmişdir. Nəticələr 20 nömrəli cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 20: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Chi-Square testi

	Dəyər	df	Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli)	Monte Carlo Əh. (2 tərəfli)		
				Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı	
					Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Pearson Chi-Square	61.371 ^a	12	<.001	.000 ^b	.000	<.001
Ehtimal nisbəti	73.417	12	<.001	.000 ^b	.000	<.001
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	67.186			.000 ^b	.000	<.001
Keçərli halların sayı	300					

- a. 4 xanada (19.0%) gözlənilən say 5-dən azdır. Minimum gözlənilən say 3.43-dür.
b. 743671174 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Chi-Square dəyərinin əhəmiyyətli olması üçün lazım olan xanaların 20 faizinə qədərində gözlənilən sayın 5-dən kiçik olması şərti ödənilmədiyi üçün (19 faiz olduğuna görə) testin nəticəsi, yəni Pearson Chi-Square dəyəri əhəmiyyətlidir. Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli) sütunundakı p qiyməti 0.05-ə bərabər olan alfa dəyərindən az, < .001 olması səbəbiylə dəyişənlər arasında asılılığın olması fərziyyəsi qəbul edilir. Bu əlaqənin hansı dərəcədə olması üçün edilən Phi and Cramer’s V testinin nəticəsi növbəti cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 21: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Phi and Cramer’s V testi

	Dəyər	Monte Carlo Əhəmiyyəti

			Təxmini əhəmiyyət	Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı	
					Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Nominal-Nominal	Phi	.452	<.001	.000 ^c	.000	<.001
Nominal-Nominal	Cramer's V	.320	<.001	.000 ^c	.000	<.001
Keçərli halların sayı		300				

c. 79654295 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

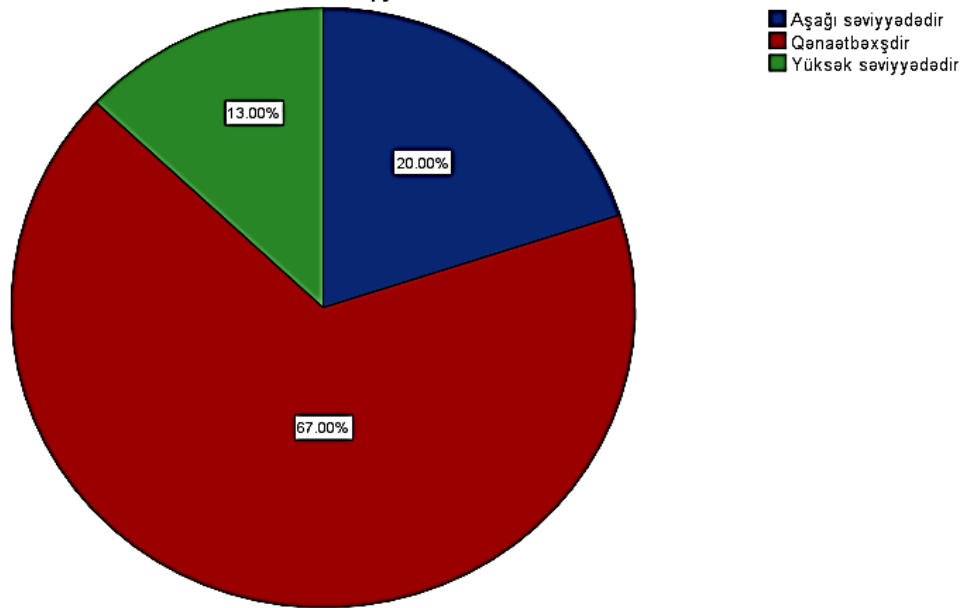
Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cədvəl 3*7 ölçüsündə olduğu üçün Cramer's V dəyəri əsas götürülür. Dəyərin 0.25dən böyük, yəni, 0.32 olması "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru arasındakı bağlılığın çox güclü olduğunu göstərir.

Sözügedən layihənin reallaşmasında əhalinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə göstəriciləri də nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün sorğunun iştirakçılarının fikrinin öyrənilməsi məqsədilə sual ünvanlanmışdır.

Qrafik 6: Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans təhlilinin nəticələri

Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsini necə qiymətləndirirsiniz?

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Qeyd olunan sualın cavablarına əsasən əhalinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin 201 nəfər qənaətbəxş, 60 nəfər aşağı səviyyədə, 39 nəfər isə yüksək səviyyədə olduğunu bildirmişdir ki, bunlar da ümumi cavabın müvafiq olaraq 67, 20 və 13 faizini təşkil edir.

Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün verilən bu sualla bölgə faktoru arasında əlaqənin olub olmamasına baxmaq üçün əlaqə testi aparılmışdır. İlk növbədə dəyişənlərə çarpaz tablo vasitəsilə nəzər yetirilmişdir.

Cədvəl 22: Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bölgə faktoru üzrə Çarpaz tablo testi

			Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsinə necə qiymətləndirirsiniz?			Cəm
			Aşağı səviyyədədir	Qənaət bəxşdir	Yüksək səviyyədədir	
Hansı bölgədəsiniz?	Bakı	Say	24	57	6	87
		Gözlənilən say	17.4	58.3	11.3	87.0
		Cəmin %-i	8.0%	19.0%	2.0%	29.0%
Dağlıq Şirvan	Say	Say	0	3	0	3
		Gözlənilən say	.6	2.0	.4	3.0
		Cəmin %-i	0.0%	1.0%	0.0%	1.0%
Lənkəran-Astara	Say	Say	3	6	0	9
		Gözlənilən say	1.8	6.0	1.2	9.0
		Cəmin %-i	1.0%	2.0%	0.0%	3.0%
Mərkəzi Aran	Say	Say	0	12	0	12
		Gözlənilən say	2.4	8.0	1.6	12.0
		Cəmin %-i	0.0%	4.0%	0.0%	4.0%
Mil-Muğan	Say	Say	0	3	0	3
		Gözlənilən say	.6	2.0	.4	3.0
		Cəmin %-i	0.0%	1.0%	0.0%	1.0%
Naxçıvan	Say	Say	0	6	3	9
		Gözlənilən say	1.8	6.0	1.2	9.0
		Cəmin %-i	0.0%	2.0%	1.0%	3.0%
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur	Say	Say	24	75	24	123
		Gözlənilən say	24.6	82.4	16.0	123.0
		Cəmin %-i	8.0%	25.0%	8.0%	41.0%
Qazax-Tovuz	Say	Say	0	12	0	12
		Gözlənilən say	2.4	8.0	1.6	12.0
		Cəmin %-i	0.0%	4.0%	0.0%	4.0%
Quba-Xaçmaz	Say	Say	0	9	3	12
		Gözlənilən say	2.4	8.0	1.6	12.0
		Cəmin %-i	0.0%	3.0%	1.0%	4.0%
Şəki-Zaqatala	Say	Say	0	9	0	9
		Gözlənilən say				
		Cəmin %-i				

	Gözlənilən say	1.8	6.0	1.2	9.0
	Cəmin %-i	0.0%	3.0%	0.0%	3.0%
Şirvan-Salyan	Say	9	9	3	21
	Gözlənilən say	4.2	14.1	2.7	21.0
	Cəmin %-i	3.0%	3.0%	1.0%	7.0%
Cəm	Say	60	201	39	300
	Gözlənilən say	60.0	201.0	39.0	300.0
	Cəmin %-i	20.0%	67.0%	13.0%	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Çarpaz tablodan görüldüyü kimi ən yüksək nəticə 25 faizlə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, 19 faizlə isə Bakı iqtisadi rayonlarından olanların qeyd etdikləri “qənaətbəxşdir” cavabında olmuşdur.

Əhalinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bölgə faktorunun əlaqəsinin olmamasına dair H_0 , əlaqənin olmasına dair H_A fərziyyələri irəli sürülür. Hansı fərziyyənin qəbul edilməsini bilmək üçün Chi-Square testi edilmişdir.

Cədvəl 23: Ölkə əhalisinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bölgə faktoru üzrə Fisher-Freeman-Halton Exact Testi

	Dəyər	df	Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli)	Monte Carlo Əh. (2 tərəfli)		
				Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı	
					Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Pearson Chi-Square	46.743 ^a	20	<.001	.001 ^b	<.001	.002
Ehtimal nisbəti	61.480	20	<.001	.000 ^b	.000	<.001
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	40.377			<.001 ^b	<.001	.002
Keçərli halların sayı	300					

a. 20 xanada (60.6%) gözlənilən say 5-dən azdır. Minimum gözlənilən say .39-dur.

b. 126474071 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

23 nömrəli cədvəldəki nəticələrə əsasən ümumi xanaların 20-sindən çoxunda, yəni 60.6 faizində gözlənilən say 5-dən kiçik olmuşdur və bu, Chi-Square testində Pearson Chi-Square dəyərinin əhəmiyyətli olmadığını göstərir. Bu səbəbdən Monte Carlo simulyasiyası tətbiq edilərək Fisher-Freeman-Halton Exact Testi aparılaraq onun Əhəmiyyət göstəricisinə baxılmalıdır. 99 faiz Güvən aralığında Monte Carlo testinin edilməsi Exact dəyərinə yüksək dərəcədə yaxın olduğu üçün testdə istifadə

edilə bilər. Burada da 99 faiz Güvən aralığında Monte Carlo simulyasiyası tətbiq edilərək edilən təhlilə görə Fisher-Freeman-Halton Exact Testinin Əhəmiyyət göstəricisinin, yəni, p dəyərinin .001-dən kiçik olduğu tapılmışdır. Monte Carlo simulyasiyası Güvən aralığında əhəmiyyətlik dərəcəsi verdiyi üçün p aşağı və yuxarı həddlərə də baxılmalıdır ki, burada da hər biri 0.05-dən kiçik olduğuna görə əhəmiyyətli sayılır. Beləliklə, H_A hipotezi qəbul edilir, yəni, bölgə faktoru ilə ölkə əhalisinin İKT-dən istifadə səviyyəsi dəyişikləri arasında əlaqə mövcuddur.

İki dəyişən, yəni əhalinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və bölgə faktoru arasında müəyyən əlaqənin olduğu bəlli oldu. Bu əlaqənin necə, hansı səviyyədə olduğunu bilmək üçün isə burada da Phi and Cramer's V testi edilib nəticələrə baxılmalıdır. 24 nömrəli cədvəl Phi and Cramer's V testinin nəticələrini əks etdirir.

Cədvəl 24: Ölkə əhalisinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bölgə faktoru üzrə Phi and Cramer's V testi

	Dəyər	Təxmini əhəmiyyət	Monte Carlo Əhəmiyyəti		
			Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı	
				Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Nominal- Phi	.395	<.001	.001 ^c	<.001	.002
Nominal Cramer's V	.279	<.001	.001 ^c	<.001	.002
Keçərli halların sayı	300				

c. 126474071 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Çarpaz tablo 3*11 formatda olduğu üçün Cramer's V dəyərində baxılır və burada tapılan dəyəri $0.279 > 0.25$ olduğuna görə əlaqənin güclü olduğu məlum olur.

Əgər bir ölkə ərazisinin hər hansı bir hissəsində “Ağıllı kənd” konsepsiyası kimi innovativ, rəqəmsallığa əsaslanan layihəni tətbiq edərsə, göstərilən rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinə də baxılmalıdır. Konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan rəqəmsal dövlət, bankçılıq, ticarət, təhsil, çatdırılma, səhiyyə, turizm kimi xidmətlərin hansı səviyyədə inkişaf etməsi, ümumiyyətlə əhalinin bu kimi xidmətlərdən hansı dərəcədə yararlanması, onları necə qiymətləndirməsi məsələləri diqqətdə saxlanmalıdır. Bu məqsədlə sorğuda likert şkalası üzrə rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi istənilmişdir. Proqramda 1-

“Aşağı səviyyədədir”, 2-“Qənaətbəxşdir”, 3-“Yüksək səviyyədədir” kimi işarə olunmuşdur. 7 maddə üzrə qiymətləndirilmə tələb olunan sualın hər maddə üzrə cavablarının Ortalama analizi edilmişdir.

Cədvəl 25: Rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə ortalama analizinin nəticələri

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
İctimai və sosial xidmətlər	300	2.0900	.55037
Bankçılıq və ödəniş sistemləri	300	2.2700	.54598
Ticarət	300	2.1800	.60731
Təhsil	300	1.6500	.63942
Çatdırılma xidmətləri	300	2.2100	.58912
Tibbi xidmətlər	300	1.6000	.63351
Turizm xidmətləri	300	2.1000	.64138
Keçərli halların sayı (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cavabların ortalama analizinə əsasən “İctimai və sosial xidmətlər” maddəsinin ortalaması 2.09 olmuşdur. Nəticə 2-yə (“Qənaətbəxşdir”) yaxın olduğuna görə bu maddə üzrə verilən cavabların nəticəsinə əsasən ictimai və sosial xidmətlərin vəziyyəti qənaətbəxş qəbul edilir. “Bankçılıq və ödəniş sistemləri” üzrə ortalama 2.27 olmuşdur ki, bu da bu xidmətlərin qənaətbəxş səviyyədə olmasını göstərir. “Ticarət” üzrə 2.18 ortalama da rəqəmsal ticarətin səviyyəsinin digərləri ilə eyni olduğunu göstərir. “Təhsil” maddəsində ortalama 1.65-dir, yəni, rəqəmsal təhsil səviyyəsi aşağı səviyyə ilə qənaətbəxş arasındadır, təqribi olaraq qənaətbəxş kimi götürülə bilər. 2.21 ortalama ilə “Çatdırılma xidmətləri” maddəsinə uyğun olaraq rəqəmsal çatdırılma xidmətlərinin durumu qənaətbəxş qiymətləndirilir. Ən az ortalama 1.60 olmuşdur ki, bu da “Tibbi xidmətlər” üzrə alınmışdır. Yəni, rəqəmsal tibbi xidmətlərin səviyyəsi aşağı ilə qənaətbəxş arasındadır, təqribi olaraq 2-yə daha yaxın olduğu üçün qənaətbəxş qəbul etmək olar. Son olaraq “Turizm xidmətləri” üzrə 2.1 ortalama bu xidmətlərin orta hesabla qənaətbəxş olduğunu göstərir. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, qeyd olunan rəqəmsal xidmətlərin heç biri insanlar tərəfindən yüksək səviyyədə qiymətləndirilmir. Təhsil və tibbi xidmətlər üzrə isə ən aşağı səviyyədə qiymətləndirilmə müşahidə olunur. Buradan onu demək olar ki,

qənaətbəxş hesab olunan rəqəmsal xidmətlər üzrə təkmilləşmə işləri apararaq onları yüksək səviyyəyə gətirmək olar. Təhsil, tibbi xidmətlər kimi daha aşağı səviyyədə qiymətləndirilən xidmətlərlə bağlı isə daha çox işlər aparılmalıdır. “Ağıllı kənd” konsepsiyası kimi yeni layihənin tətbiqində bu amillər nəzərə alınarsa daha yüksək effektivliyə nail olmaq olar. Biznes infrastrukturuna birbaşa təsir edən rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi alış-satış prosesinin sürətlənməsinə, ticarət üzrə elektronlaşmanın artırılması kənd sahibkarlarına öz məhsullarının satışını onlayn platforma üzərindən daha rahat həyata keçirməyə, çatdırılma xidmətlərində də innovativliyin təmin olunması ilə müştəri razılığının artırılmasına təkan verəcəkdir.

Növbəti sual repondentlərin qeyd olunmuş xidmətlərdən hansı dərəcədə istifadə etməsini aydınlaşdırmaq məqsədilə verilmişdir.

Cədvəl 26: Respondentin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə vəziyyətini qiymətləndirməsi üzrə ortalama analizi

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
Rəqəmsal bankçılıq və ödəniş sistemləri	300	2.6200	.56272
Rəqəmsal ictimai və sosial xidmətlər	300	2.2600	.62747
Rəqəmsal ticarət	300	2.1600	.70431
Onlayn təhsil	300	2.0900	.69535
Onlayn çatdırılma xidmətləri	300	2.1900	.67485
Onlayn tibbi xidmətlər	300	1.4100	.56831
Onlayn turizm xidmətləri	300	1.5500	.59048
Keçərli halların sayı (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Sual proqrama inteqrasiya edilərkən 1- “Heç istifadə etmirəm”, 2- “Bəzən istifadə edirəm”, 3- “Tez-tez istifadə edirəm” kimi qeyd edilmişdir. Ortalamaların təhlilinə baxıldıqda məlum olur ki, ən yüksək ortalama ilə, yəni 2.62, rəqəmsal bankçılıq və ödəniş xidmətlərinin istifadə səviyyəsi 3-ə (“Tez-tez istifadə edirəm”) yaxındır və iştirakçılar bu xidmətlərdən tez-tez istifadə edirlər. Ən az ortalama onlayn tibbi xidmətlərin istifadəsinə aiddir ki, bu rəqəm 1.41 olmaqla 1-ə (“Heç istifadə etmirəm”) yaxın olduğu üçün demək olar ki, iştirakçıların əksəriyyətinin istifadə etmədiklərini göstərir. Onlayn turizm xidmətlərindən də istifadə göstəricisi üzrə ortalama 1.55 olmaqla istifadə edilməməklə bəzən istifadə edilmə arasında

aralıqda qeydə alınmışdır, nisbətən 2-ə (“Bəzən istifadə edirəm”) yaxın olduğu üçün bəzən istifadə edilməsi qəbul edilə bilər. Rəqəmsal ictimai-sosial xidmətlər, onlayn çatdırılma xidmətləri, rəqəmsal ticarət, onlayn təhsil maddələri üzrə ortalama nəticələri müvafiq olaraq 2.26, 2.19, 2.16, 2.09 olmuşdur ki, bu qiymətlər 2 (“Bəzən istifadə edirəm”) cavabına uyğun gəldiyi üçün respondentlərin bəzən istifadə etdiklərini göstərir. Aşağı istifadə göstəriciləri qeydə alınan maddələr üzrə müvafiq işlər aparılaraq əhalinin rəqəmsal xidmətlərdən daha çox fayda əldə etməsini təmin etmək olar ki, bunun üçün isə ilk növbədə həmin xidmətlərin təkmilləşdirilməsi lazımdır ki, insanların razılıq səviyyəsi yüksək olsun. “Ağıllı kənd” layihəsi də tətbiq edilərkən məskunlaşacaq şəxslərin xidmətlərə tələbatı sorğu iştirakçıları təmsalında nəzərə alınsa, faydalı olar.

Anket sorğusunda “Ağıllı kənd”in müəyyənləşdirilmiş əsas 6 komponenti üzərində qiymətləndirmələr aparılmışdır ki, bunlar “Ağıllı iqtisadiyyat”, “Ağıllı ətraf mühit”, “Ağıllı əhali”, “Ağıllı yaşayış”, “Ağıllı idarəetmə”, “Ağıllı hərəkətlilik” olmuşdur. İnnovasiyaya əsaslanan biznes, turizm, bankçılıq, sənaye, ticarət və digərləri “Ağıllı iqtisadiyyat”, alternativ enerji, hava, su, torpaq istifadəsinin menecmenti “Ağıllı ətraf mühit”, İKT bacarıqlı, innovativ həllərə yönümlü əhali “Ağıllı əhali”, “Ağıllı evlər” nümunəsi kimi insanların yaşayışını daha rahatlaşdırmağa imkan verən innovativ həlləri özündə ehtiva edən “Ağıllı yaşayış”, innovativ ictimai və sosial xidmətlər, digər idarəetmə sistemləri kimi “Ağıllı idarəetmə”, nəqliyyat və kommunikasiyanı daha “ağıllı” texnoloji həll üsulları ilə optimallaşdıran sistemlər və mexanizmlər kimi “Ağıllı hərəkətlilik” nəzərdə tutulmuşdur. Ölkədə reallaşan və gələcəkdə də tətbiqi davam etdiriləcək bu konsepsiyadan ən yüksək dərəcədə faydaların götürülməsi üçün adıçəkilən əsas komponentlərin inkişafı diqqətdə saxlanılmalı və daimi surətdə təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər müəyyən edilməlidir. Odur ki, Zəngilan rayonu nümunəsi ilə ölkədə həyata keçirilən bu layihənin əsas komponentlərinin mövcud vəziyyətini respondentlər 5 ballıq şkala üzrə qiymətləndirmişdir və ortalama analizi edilmişdir:

Cədvəl 27: Ölkədə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirməsi üzrə ortalamalar analizi

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
"Ağıllı iqtisadiyyat"	300	3.0800	1.07585
"Ağıllı ətraf mühit"	300	2.6900	1.13056
"Ağıllı əhali"	300	2.6800	1.09618
"Ağıllı yaşayış"	300	2.4700	1.18057
"Ağıllı idarəetmə"	300	3.1100	1.08712
"Ağıllı hərəkətlilik"	300	2.7700	1.15826
Keçərli halların sayı (siyahı üzrə)	300		

5 bal üzərindən qiymətləndirilən bu komponentlərin inkişaf səviyyəsi hər biri üzrə ortalama 3 balla qiymətləndirilib ki, bu da qənaətbəxş kimi hesab olunur. "Ağıllı iqtisadiyyat" və "Ağıllı idarəetmə" göstəricisi nisbətən yüksək olsa da "Ağıllı yaşayış" üzrə daha az inkişaf qiymətləndirməsi edilmişdir. Bu da bütün komponentlər üzrə daha ciddi və sürətli işlərin aparılmasını şərtləndirir.

Layihənin əsas komponentlərinin ölkədə tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə hansının həyata keçirilməsinin daha asan olduğu ilə bağlı fikirlər alınmışdır. Sualın nəticələri 28 nömrəli cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 28: Konsepsiyanın əsas komponentlərindən hansının həyata keçirilməsinin ölkə üçün daha asan olması üzrə cavabların frekans təhlili nəticələri

	Cavablar	
	Say	Faiz
"Ağıllı iqtisadiyyat"	156	22.0%
"Ağıllı ətraf mühit"	156	22.0%
"Ağıllı əhali"	66	9.3%
"Ağıllı yaşayış"	75	10.6%
"Ağıllı idarəetmə"	186	26.3%
"Ağıllı hərəkətlilik"	69	9.7%
Cəm	708	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cavabların təhlili göstərir ki, əksəriyyət "Ağıllı idarəetmə"nin həyata keçirilməsinə ölkə üçün daha asan, "Ağıllı əhali" komponentinin isə əksinə daha çətin reallaşma biləcəyini düşünür.

Növbəti cədvəldə isə hansı sahələrdə təkmilləşmənin aparılmasının önəmli olduğu ilə əlaqədar cavablar qeydə alınmışdır.

Cədvəl 29: Konsepsiyanın reallaşması üçün təkmilləşməyə ehtiyac olan sahələr üzrə cavabların frekans analizi göstəriciləri

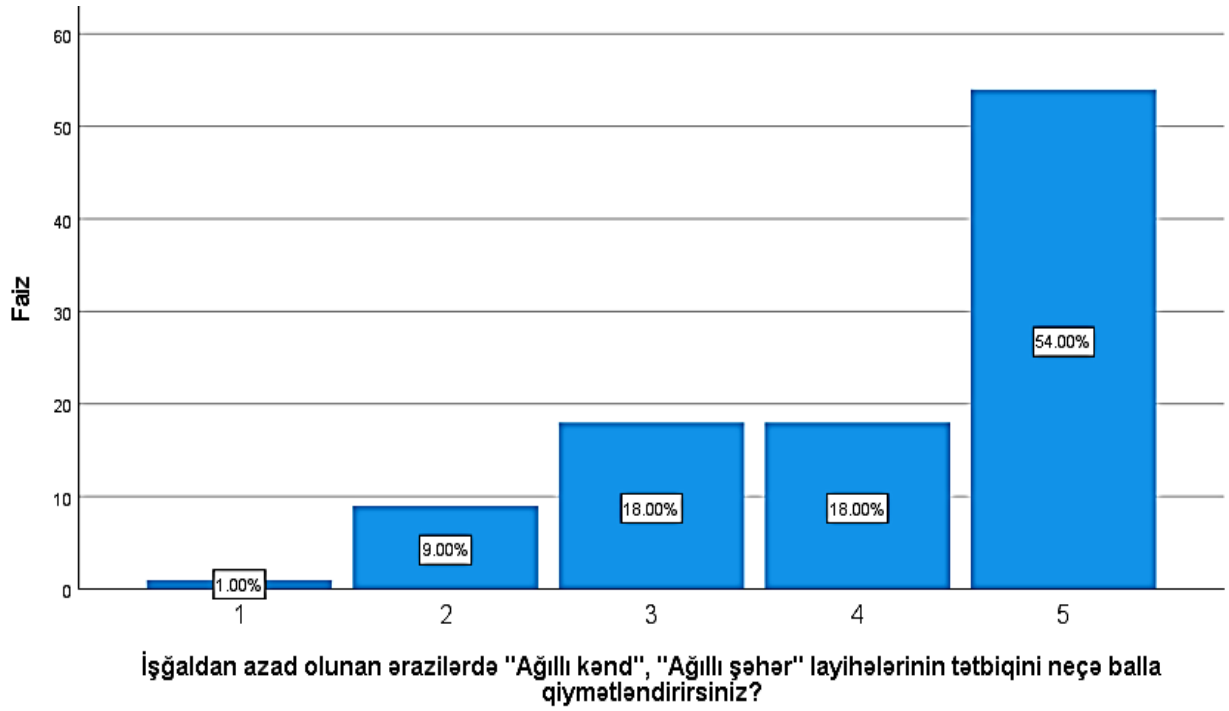
	Cavablar	
	Say	Faiz
"Ağıllı iqtisadiyyat"	156	18.4%
"Ağıllı ətraf mühit"	123	14.5%
"Ağıllı əhali"	183	21.6%
"Ağıllı yaşayış"	123	14.5%
"Ağıllı idarəetmə"	165	19.5%
"Ağıllı hərəkətlilik"	96	11.3%
Cəm	846	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cavabların ən çoxu, yəni 21.6 faizi “Ağıllı əhali” komponenti üzrə daha çox təkmilləşməyə ehtiyac olduğu yönündədir. 19.5 faiz çoxluq idarəetmə, 18.4 faiz isə iqtisadiyyatla bağlı innovativlikdə təkmilləşmələr aparılmalı olduğunu qeyd etmişdir.

İştirakçıların adıçəkilən konsepsiyaya münasibətini öyrənmək üçün 5 ballıq şkala üzrə “Ağıllı kənd” layihəsinin qiymətləndirilməsi tələb edilmişdir. Nəticələr növbəti qrafikdə öz əksini tapmışdır:

Qrafik 7: İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələrinin tətbiqinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans nəticələri

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cavablar onu deməyə əsas verir ki, konsepsiya ilə bağlı fikirlər müsbət yöndədir. Belə ki, respondentlərin 162-si, yəni 54 faizi layihəni 5, 54-ü, yəni 18 faizi 4, 54-ü, yəni 18 faizi 3, 27-si, yəni 9 faizi 2, 3-ü, yəni 1 faizi isə 1 balla qiymətləndirmişdir.

İşgaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələrinin tətbiqinin qiymətləndirilməsi ilə təhsil səviyyəsi göstəriciləri arasında əlaqə olub olmamasına baxılmışdır. Burada da H_0 və H_A fərziyyələri irəli sürülür ki, bunlar müvafiq olaraq 2 dəyişkən arasında əlaqənin olmaması və ya olması fikirləridir.

İlk növbədə dəyişkənlər arasında əlaqə üzrə çarpaz tablo təhlili edilmişdir.

Cədvəl 30: İşgaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin qiymətləndirilməsi və təhsil faktoru üzrə Çarpaz tablo analizi

			İşgaldan azad olunan ərazilərdə "Ağıllı kənd", "Ağıllı şəhər" layihələrinin tətbiqini neçə balla qiymətləndirirsiniz?					Cəm
			1	2	3	4	5	
Təhsiliniz	Orta məktəb	Say	0	0	0	0	3	3
		Gözlənilən say	.0	.3	.5	.5	1.6	3.0
		Cəmin %-i	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	1.0%	1.0%
	Orta ixtisas (kollec)	Say	0	0	3	3	3	9
		Gözlənilən say	.1	.8	1.6	1.6	4.9	9.0

	Cəmin %-i	0.0%	0.0%	1.0%	1.0%	1.0%	3.0%
Bakalavriat	Say	3	9	15	33	78	138
	Gözlənilən say	1.4	12.4	24.8	24.8	74.5	138.0
	Cəmin %-i	1.0%	3.0%	5.0%	11.0%	26.0%	46.0%
Magistratura	Say	0	18	36	12	78	144
	Gözlənilən say	1.4	13.0	25.9	25.9	77.8	144.0
	Cəmin %-i	0.0%	6.0%	12.0%	4.0%	26.0%	48.0%
Doktorantura	Say	0	0	0	6	0	6
	Gözlənilən say	.1	.5	1.1	1.1	3.2	6.0
	Cəmin %-i	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%	0.0%	2.0%
Cəm	Say	3	27	54	54	162	300
	Gözlənilən say	3.0	27.0	54.0	54.0	162.0	300.0
	Cəmin %-i	1.0%	9.0%	18.0%	18.0%	54.0%	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Cədvəlin təhlilinə görə layihəni 5 balla qiymətləndirənlərin 26 faizi bakalavriat və eyni qədər də magistratura təhsil səviyyəsindən olanlara aiddir. 4 balla da qiymətləndirənlərin çoxluğu 11 faizlə bakalavriat təhsillilərə aid olmuşdur. Ortalama, yəni 3 balla qiymətləndirənlərdə isə 12 faizlə magistratura təhsil səviyyəsində olanlar üstünlük təşkil edir. Ən yüksək təhsil təbəqəsi doktoranturadır ki, bu şəxslərin hər 6 nəfəri layihəyə 4 qiyməti vermişdirlər. Ən aşağı, yəni 1 balla layihəyə bal verən cəmi 3 nəfər olub ki, onların hər biri bakalavriat təhsilli olmuşdur.

Çarpaz tablonun təhlilindən sonra əlaqə testinə baxılmışdır.

Cədvəl 31: İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin qiymətləndirilməsi və təhsil faktoru üzrə Fisher-Freeman-Halton Exact Testi

	Dəyər	df	Asimptotik Əhəmiyyət (2 tərəfli)	Monte Carlo Əh. (2 tərəfli)		Monte Carlo Əh. (1 tərəfli)			
				Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı		Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı	
					Aşağı hədd	Yuxarı hədd		Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Pearson Chi-Square	58.233 ^a	16	<.001	.003 ^b	.002	.004			

Ehtimal nisbəti	55.848	16	<.001	.000 ^b	.000	<.001			
Fisher-Freeman-Halton Exact Test	49.560			.000 ^b	.000	<.001			
Xətti-xətti əlaqələndirmə	3.472 ^c	1	.062	.065 ^b	.059	.072	.033 ^b	.029	.038
Keçərli halların sayı	300								

a. 17 xanada (68.0%) gözlənilən say 5-dən azdır. Minimum gözlənilən say .03-dür.

b. 221623949 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

c. Standartlaşdırılmış statistika 1.863-dür.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

31 nömrəli cədvələ istinadən aydındır ki, xanaların 17-sində yəni, 68 faizində gözlənilən say 5-dən kiçikdir və Chi-Square testində Pearson Chi-Square dəyəri əhəmiyyətli deyil. Buna görə burada da Monte Carlo simulyasiyası tətbiq edilir. Fisher-Freeman-Halton Exact Testinin Əhəmiyyət göstəricisinə baxılır. 99 faiz Güvən aralığında Monte Carlo simulyasiyası ilə aparılan testin Fisher-Freeman-Halton Exact Əhəmiyyət göstəricisinin, yəni, p dəyərinin .000 olduğu tapılmışdır. p aşağı və yuxarı həddlərə də baxılmalıdır ki, onların hər biri 0.05-dən kiçik olduğuna görə əhəmiyyətli sayılır. Nəticədə H_A hipotezi qəbul edilir, yəni, “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin qiymətləndirilməsi və təhsil faktoru arasında əlaqə vardır. Əlaqənin gücünü öyrənmək üçün Phi and Cramer’s V testinə baxılmalıdır.

Cədvəl 32: İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin qiymətləndirilməsi və təhsil faktoru üzrə Phi and Cramer’s V testi

		Dəyər	Təxmini əhəmiyyət	Monte Carlo Əhəmiyyəti		
				Əhəmiyyət	99% Güvən aralığı	
					Aşağı hədd	Yuxarı hədd
Nominal-Nominal	Phi	.441	<.001	.003 ^c	.002	.004
	Cramer's V	.220	<.001	.003 ^c	.002	.004
Keçərli halların sayı		300				

c. 221623949 başlanğıc göstəricisi ilə 10000 nümunə cədvəlinə əsaslanır.

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

5*5 ölçülü cədvəl olmağı səbəbilə Cramer's V testinin dəyərində baxılır ki, bu dəyər 0.220 olmaqla 0.25-dən kiçik olduğu üçün dəyişənlər arasındakı əlaqənin güclü olmadığı qəbul olunur.

Növbəti sual işğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunda “Ağıllı kənd” konsepsiyasının tətbiqi fonunda ilk hansı sahələrdə işlərin görülməsi ilə əlaqəli olmuşdur. Suala verilən cavablar üzrə göstəricilər 33 nömrəli cədvəldə təqdim edilmişdir.

Cədvəl 33: Zəngilan rayonunda layihə çərçivəsində görülməli ilk işlər üzrə frekans nəticələri

	Cavablar	
	Say	Faiz
Kənd təsərrüfatı	198	24.8%
Turizm	129	16.2%
Ticarət	99	12.4%
Nəqliyyat və logistika	195	24.4%
Alternativ enerji	171	21.4%
Digər	6	0.8%
Cəm	798	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Araşdırmanın təhlili göstərir ki, ilkin olaraq daha çox insan kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və logistika, alternativ enerji istiqamətlərində işlərin görülməli olduğu qənaətinə gəlir ki, bunlar da müvafiq olaraq ümumi cavabların 24.8, 24.4, 21.4 faiz hissələrini təşkil edir. Digər cavabların faiz göstəriciləri isə turizm üzrə 16.2, ticarət üzrə 12.4, digər sahələr üzrə isə 0.8 faiz kimi ayrılmışdır.

“Ağıllı kənd” konsepsiyasının daha effektiv icrası ilə bağlı bir sıra tədbirlər görülməli bilər ki, onlardan bir neçəsi haqqında iştirakçıların fikirləri öyrənilmişdir. 34-cü cədvəl vasitəsilə həm bu tədbirlər, həm də onlara verilən cavabların ortalama analizi göstərilmişdir. Tədbirlərin icrası ilə əlaqədar razılıq səviyyəsi Razı deyiləm/ Qismən razıyam/ Tamamilə razıyam kimi qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 34: Konsepsiyanın icrası istiqamətində görülməli tədbirlər üzrə ortalama nəticələri

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
Bu mövzularda seminar və konfranslar keçirmək	300	2.6200	.56272

Bu sahədə dünyadakı ən yaxşı təcrübələri dəyərləndirmək və tətbiq etmək	300	2.8000	.42497
Proses müddətində daim monitorinqlər keçirib qiymətləndirmələr aparmaq	300	2.7700	.44470
Əhalinin bu sahədə məlumatlılığını yüksək səviyyəyə çatdırmaq	300	2.8600	.34757
Dünyada mövcud olan "Ağıllı kənd"/"Ağıllı şəhər" şəbəkələrinə qoşulmaq və əməkdaşlıq etmək	300	2.7200	.47153
Konsepsiyanın əsas komponentlərinin inkişafını yüksək səviyyəyə çatdırmaq	300	2.7500	.45628
Keçərli say (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Ortalamaların hər birinin nəticəsi 3-ə yaxındır və proqramda “Tamamilə razıyam” cavabına uyğun gəlir. Buradan belə nəticə çıxır ki, siyahıdakı tədbirlərin keçirilməsi ilə əlaqəli təkliflər verilə bilər.

Konsepsiyadan gözlənilən faydalarla bağlı da iştirakçılara sual ünvanlanmışdır. Razı deyiləm/ Qismən razıyam/ Tamamilə razıyam dərəcələri ilə qiymətləndirilən üstünlüklər üzrə ortalama nəticələr və gözləntilər növbəti cədvəldə göstərilmişdir. Burada da dərəcələrin proqrama inteqrasiyası müvafiq olaraq 1, 2, 3 rəqəmləri vasitəsi ilə edilmişdir.

Cədvəl 35: Layihənin faydalarının qiymətləndirilməsi üzrə ortalama analizi

	Say	Ortalama	Standart kənarlaşma
Vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verən xidmətlərin yaradılmasına zəmin yaranacaq	300	2.6900	.46327
Sahələr və xidmətlər üzrə çəkilən xərclər azalacaq	300	2.3800	.58028
Sağlamlıq, ictimai və sosial xidmətlər kimi sahələrdə vaxtın optimallaşdırılmasına nail olunacaq	300	2.6800	.52776
Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq	300	2.6500	.49832
Nəqliyyat və logistika xidmətləri təkmilləşəcək	300	2.6200	.52585
Müxtəlif sistemlərin tətbiqi ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaq	300	2.4800	.57507
Kommunikasiya sistemlərinin inkişaf etməsinə səbəb olacaq	300	2.5700	.53484
Daha təhlükəsiz həyat şəraiti təmin olunacaq	300	2.4200	.62039

İş imkanları artacaq	300	2.4500	.65493
Xidmətlərin rəqəmsallaşması şəffaflığın artmasına səbəb olacaq	300	2.5500	.49832
Keçərli say (siyahı üzrə)	300		

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Burada sahələr və xidmətlər üzrə çəkilən xərclərin azalması və daha təhlükəsiz həyat şəraitinin təmin olunması ilə bağlı cavabların nəticələri ortalama 2-ə (proqramda 2-“Qismən razıyam”) yaxın olduğu üçün bu faydalarla bağlı qismən razılıq, digər hər bir cavab üzrə isə ortalama 3-ə proqramda “Tamamilə razıyam”) yaxın olduğuna görə tam razılıq vardır. Ən yüksək cavab isə 2.69 olmaqla vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verən xidmətlərin yaradılmasına zəmin yaranması ilə əlaqəli olmuşdur. Bu sualın “Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq” maddəsinə verilən cavablarda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarından olan şəxslərin payının nə qədər olması da hesablanmışdır. Aşağıda göstərilən 36 nömrəli cədvəldə bu, öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 36: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarından olan şəxslərin yeni biznes imkanlarının yaradılmasına münasibəti üzrə Çarpaz table

		Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq			Cəm
		Razı deyiləm	Qismən razıyam	Tamamilə razıyam	
Hansı bölgədəsiniz? Qarabağ və Şərqi Zəngəzur	Say	0	45	78	123
	Cəmin %-i	0.0%	36.6%	63.4%	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Ümumilikdə 300 nəfər respondentin 123-ü qeyd edilən iqtisadi rayonlardandır və cədvələ müvafiq olaraq demək mümkündür ki, bu iqtisadi rayonlardan olan şəxslərin hamısı yeni biznes imkanlarının yaranacağı ilə razıdırlar. Onlardan 78 nəfəri, yəni 63.4 faizi tam razı, 45 nəfəri, yəni 36.6 faizi isə qismən razı olmuşdur. Əlaqəyə baxılmasında məqsəd bu iqtisadi rayonlarda reallaşacaq layihənin biznes mühitinə təsirini onların əhalisinin nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməkdir ki, qayıdış və biznes mühitinin inkişafı cəhətdən də bu önəmlidir.

Cədvəl 37: Konsepsiyanın tətbiqi zamanı yarana biləcək problemlər və layihənin çatışmazlıqları üzrə frekans analizinin nəticələri

	Cavablar	
	Say	Faiz
Sosial nəzarətin olmaması və ya zəif olması	141	14.5%
Təhlükəsizlik problemləri və məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar	156	16.0%
Texnologiya əhəmiyyətli kapital qoyuluşunun tələb olunması	135	13.8%
Elektron tullantıların əhəmiyyətli dərəcədə artması	132	13.5%
Digər kənd və şəhərlər arasında böyük texnoloji boşluqlar meydana gəlməsi	147	15.1%
Xidmətlərin, eləcə də daşınmaz əmlak qiymətlərinin daha yüksək olması	144	14.8%
İctimai məlumatlılığın və sosial məsuliyyətin səviyyəsinin aşağı olması	120	12.3%
Cəm	975	100.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

37 nömrəli cədvəl respondentlərə verilən “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının tətbiqində ortaya çıxma biləcək problemlər və layihələrin çatışmazlıqları üzrə sualın cavablarının frekans analizinin nəticələrini özündə ehtiva edir. İştirakçı cavablarının 16 faizi təhlükəsizlik problemləri və məlumat məxfiliyi ilə əlaqəli narahatlıqlar üzrədir. 15.1 faizlik cavab isə digər kənd və şəhərlər arasında texnoloji boşluqların olması istiqamətindədir. Layihənin reallaşacağı bölgədə daşınmaz əmlak və xidmət qiymətlərinin daha yüksək olması cavabı ümumi cavabların 14.8, sosial nəzarətin zəif olması cavabı isə 14.5 faiz təşkil etmişdir. Digər cavabların faizləri bir-birinə yaxın olmaqla, texnologiya əhəmiyyətli kapital qoyuluşunun tələbi, rəqəmsallaşmanın özüylə gətirəcəyi əhəmiyyətli dərəcədə elektron tullantıların artması, eləcə də əhalinin məlumat və məsuliyyətinin aşağı səviyyədə ola biləcəyi ilə əlaqədar olmuşdur.

Aparılan sorğunun nə dərəcə etibarlı olduğunu bilmək üçün Etibarlılıq analizi aparılmalıdır. Likert şkalalı suallar üzrə bu təhlil edilmişdir ki, nəticələr aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 38: Sorğu üzrə etibarlılıq analizinin nəticələri

	Cronbach's Alpha	Maddələrin sayı

Rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyəti	.767	7
Respondentin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə vəziyyəti	.678	7
Konsepsiyanın əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsi	.919	6
Konsepsiya çərçivəsində reallaşdırılmalı tədbirlər	.701	6
Konsepsiyanın faydaları	.893	10
Ümumi	.874	36

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Hər bir sual üzrə Cronbach's Alpha dəyəri 0.60-dan yüksək olduğu üçün məqbul etibarlılıq qeydə alınmışdır. Ümumi nəticə üzrə isə Cronbach's Alpha dəyəri 0.874 olmuşdur ki, bu dəyərin 0.80-dən yüksək olduğu hallarda sorğunun yüksək etibarlılığa malik olduğu qəbul edilir. Bu səbəbdən “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyaları ilə əlaqədar aparılan sorğunun yüksək etibarlılığa malik olduğu müəyyən edilmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkə üçün hal-hazırda ən aktual məsələlərdən biri olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının iqtisadi və sosial inkişafa inteqrasiyası fonunda Zəngilan rayonunda biznes infrastrukturunun yaradılması və inkişaf perspektivləri

tədqiqat işində araşdırılmışdır. Zəngilan rayonunun daxil olduğu Şərqi Zəngəzur tərkibindəki inzibati rayonların coğrafi mövqe və ərazi xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilməsi, iqtisadi-sosial göstəriciləri nəzərə alınmaqla sahələr üzrə inkişaf üstünlüklərinin araşdırılması onların məhz bu iqtisadi rayon daxilində birləşdirilməsi kontekstində tarixi, siyasi, psixoloji amillərin əsas olduğunu müəyyən etmişdir. Zəngilan rayonunda investisiya imkanları hər bir sektor üzrə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir. Burada tarixi, coğrafi, ərazi xarakteristikasının verdiyi imkanlar daxilində kənd təsərrüfatı, mədəniyyət, tikinti, turizm, nəqliyyat-logistika və digər sahələrin tərəqqisi, sahibkarlığın müxtəlif formalarında şəbəkələrin yaradılması xüsusiyyətləri dəyərləndirilmişdir. Biznes infrastrukturunun inkişafı üçün müasir xarici və yerli təcrübə mexanizmləri də təhlil edilmişdir ki, bu, işğaldan azad olunan ərazilər içərisində ilk “Ağıllı kənd” layihəsinin rayonda tətbiq edilməsi vəziyyətinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Qeyd edilən layihə üzrə insanların da fikirlərinin öyrənilməsi istiqamətində sorğu keçirilmiş, əhəlinin məlumatlılığı, layihənin əsas komponentlərinin ölkə ərazisindəki inkişaf vəziyyəti, konsepsiyadan gözlənilən fayda və meydana gələ biləcək problemlərlə əlaqədar təsəvvür formalaşmışdır. Həm beynəlxalq təcrübənin, həm də sorğunun nəticələrinin ümumiləşdirilməsi ilə bir sıra təkliflər irəli sürülə bilər:

- Rayonda tətbiq olunan layihənin həm vətəndaşlar, həm də layihə icraçıları üçün daha faydalı və rahat olması üçün onun “istifadəçi mərkəzli” və “birgə yaradılan” həll üsullarını özündə ehtiva etməsini təmin etməklə vətəndaşların prosesdə daha yaxından iştirakına şərait yaratmaq lazımdır.

- Layihənin icrası ilə sahibkarlığın da inkişafına dəstək vermək üçün beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi özəl şirkətlər, sosial sahibkarlar, kənd sahibkarları, kooperativlərin əməkdaşlığını möhkəmləndirməklə daha yaxşı nəticələrin əldə olunması mümkündür.

- Ölkədə “Ağıllı kənd” layihəsinin hələ yeni reallaşmasına baxmayaraq gələcək dövəmdə onların sayı artdıqca xarici təcrübədə istifadə olunan klaster əsaslı yanaşmanın ölkəyə uyğunlaşdırılması ilə onların klasterlərinin inteqrasiya olunmuş formada tərəqqisini mümkün etmək olar.

- İşğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunda və gələcəkdə başqa bölgələrdə də reallaşacaq konsepsiyanın icrası zamanı biznes subyektlərinə və yerli sahibkarlara xidmətlərindən maksimum yararlanmalarına şərait yaradaraq eyni zamanda davamlılığın artırılması məsələsini diqqətdə saxlamaq önəmlidir.

- Bu kəndlərin yaradılmasında və inkişafında yalnız dövlət büdcəsindən deyil, müxtəlif maliyyə mənbələrindən istifadə edilməsi ilə gəlirliliyi və əməkdaşlıq imkanlarını artırmaq olar.

- Aparılan sorğunun da nəticələrinə əsasən insanlarda təhlükəsizlik problemləri və məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar daha çox müşahidə olunduğu kimi bunları aradan qaldırmaq üçün rəqəmsal xidmətlərin və məhsulların təhlükəsizliyi istiqamətində tədbirlər görmək lazımdır.

- Almaniya təcrübəsi əsas götürülərək qeyd etmək lazımdır ki, “BestellBar” onlayn bazar platformasını, “LieferBar” rəqəmsal çatdırılma tətbiqini, “DigiTaler” adlı rəqəmsal valyutanı, “DorfNews” xəbər portalını, “DorfPages” yerli veb-saytını, “cibimdəki kənd” həllini özündə ehtiva edən “DorfFunk” adındakı mobil aplikasiyanı Zəngilanda və yaxın gələcəkdə digər ərazilərdə reallaşacaq layihələrə də tətbiq etməklə kəndlərin həyatında yeni bir dövrü başlatmaq olar.

- Rayonda reallaşacaq layihə ilə əlaqədar dünyadakı ən yaxşı təcrübələri dəyərləndirmək və tətbiq etmək lazımdır.

- KOBİA tərəfindən reallaşan “e-KOB evi”, “KOB Dostu” və bu qəbildən olan digər müasir layihə və mexanizmlərin gələcəkdə işğaldan azad olunan ərazilərdə, eynilə də Zəngilan rayonunda həyata keçirilməsi potensial imkanları böyük olan bu ərazilərdə biznes mühitinin daha da inkişaf etməsinə və sahibkarlıq subyektlərinin marağının artırılmasında əvəzsiz faydalar təmin edəcəkdir.

- İşğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunda reallaşacaq “Ağıllı kənd” layihəsi ilə bağlı əhalinin, xüsusilə də yerli sakinlərin məlumatlılıq səviyyəsini daha da artırmaq önəmlidir. Sorğunun nəticələrinə əsasən sosial şəbəkələr və xəbər buraxılışları vasitəsilə məlumatın daha çox alındığını nəzərə alaraq onlar vasitəsilə prosesi sürətləndirmək olar.

- Konsepsiyanın layiqincə reallaşdırılması üçün əsas olan rəqəmsal xidmətlərin həm mövcud vəziyyətini təkmilləşdirmək, həm də insanların onlardan istifadə səviyyəsini artırmaq lazımdır ki, layihənin tətbiqindən lazımi faydalar əldə olunsun.

- “Ağıllı kənd” layihəsinin əsas komponentləri kimi götürülən “Ağıllı iqtisadiyyat”, “Ağıllı ətraf mühit”, “Ağıllı əhali”, “Ağıllı yaşayış”, “Ağıllı idarəetmə”, “Ağıllı hərəkətlilik” komponentlərinin inkişaf səviyyəsini yüksəltməklə, layihənin çalışma mexanizmlərini təkmilləşdirməklə daha çox faydanın əldə olunmasını təmin etmək olar ki, sorğudan da əldə olunan nəticələr bu istiqamətdə işlərin aparılmasının vacib olduğunu göstərir.

- Layihə komponentlərindən olan “Ağıllı əhali”nin daha çox təkmilləşdirilməsi üzrə sorğu nəticələrini də nəzərə alaraq mövzu ilə əlaqəli seminar və konfranslar keçirərək buna nail olmaq olar.

- Proses müddətində daim monitorinqlər keçirib qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Yeni inkişaf strategiyaları irəli sürülməli və müvafiq tənzimləmələr aparılmalıdır.

- Dünyada mövcud olan “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” şəbəkələrinə qoşulmaq və əməkdaşlıq etmək bu sahədə beynəlxalq əlaqələrin inkişafına təkan verə bilər.

- Sosial nəzarətin olmaması və ya zəif olması probleminin meydana gəlməməsi üçün işlər aparmaq, nəzarət mexanizmlərini gücləndirmək lazımdır.

- Texnologiyaya əsaslandığı üçün xidmətlərin, eləcə də daşınmaz əmlak qiymətlərinin yüksək olacağını nəzərə alaraq bu sahədə tənzimləmələr aparmaq da ən önəmli faktorlardandır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı <https://president.az/az/articles/view/50474>

2. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı <https://president.az/az/articles/view/52389>
3. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 may 2021-ci il tarixli Sərəncamı <https://president.az/az/articles/view/51355>
4. “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2021-ci il tarixli Sərəncamı <https://president.az/az/articles/view/51179>
5. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı <https://president.az/az/articles/view/49876>
6. “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 iyul 2004-cü il tarixli Sərəncamı <https://e-qanun.az/framework/6261>
7. Abbasov T.M., (2013), “Zəngilan rayonunun tarixi abidələri haqqında”. Bakı, “Şəms” nəşriyyatı – 56 səh.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin Zəngilan Rayon Statistika İdarəsi, (2019), “Zəngilan rayonunun statistik göstəriciləri (2012–2018)”. “Zəngilan – 2019” – 48 səh.
9. Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin işləri üzrə Dövlət Komitəsinin İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupu, (2019), “Zəngilan. Ermənistanın işğalının ağır nəticələri”. Bakı, “Azəri Poliqrafiya” –255 səh.
10. Cabbarov M.M., (2017), “Zəngilan ensiklopediyası”. Bakı, “Red N Line” MMC – 340 səh.
11. Cavadlı S.A., (2011), “Son gümanım – Zəngilanım”. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı – 408 səh.

12. Ələkbərov O.İ., Əliyev A.R., (2015), “Zəngilan: tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı”. Bakı, “Elm və təhsil” – 124 səh.

13. Əlili İ., Tapdıqoğlu N., (2016), “Bir damla göz yaşında torpaq həsrəti”. Bakı, “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC – 120 səh.

İngilis dilində

1. Visvizi A., Lytras M.D., and Mudri G., (2019), “Smart Villages in the EU and beyond”. Emerald Publishing Limited – pp.1-208.

2. World Bank, (2021), “Smart Villages in Azerbaijan: A Framework for Analysis and Roadmap”. World Bank, Washington DC – pp.1-69.

İnternet resursları

1. <http://www.anl.az/down/meqale/sherq/2021/yanvar/735248.htm>, 2021

2. <http://www.cabrail-ih.gov.az/page/10.html>

3. <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=187>, 2021

4. <http://www.imeddgroup.com/etudes/SMARTCITIES/QUALIEN.html>

5. <http://www.zengilan-ih.gov.az/page/11.html>

6. <http://yap.org.az/az/view/news/53014/iqtisadi-rayonların-yeni-bolgusu-haqqında-imzalanmış-ferman-cenab-ilham-eliyevin-tarixi-ve-siyasi-uzaqgoreliyinin-daha-bir-numunesidir>, 2021

7. <http://zengilan-ih.gov.az/az/iqtisadiyyat.html>

8. <https://525.az/news/171825-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonunun-yaradılması-tarixi-edaletin-berpasidir>, 2021

9. <https://atm.gov.az/az/news/228/qubadlinin-iqtisadi-imkanlari/>, 2020

10. <https://az.trend.az/business/3338769.html>, 2020

11. https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_Cebrayilin_aqrar_potensial_i_T AHLIL-1641437, 2020

12. https://azertag.az/xeber/Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonunun_yaradılması_bolgenin_parlaq_geleceyinin_teminatçisidir_VIDEO-1845401, 2021

13. <https://demokrat.az/az/news/82973/deputat-bu-fermanin-cox-muhum-strateji-ve-tarixi-ehemiyetli-cehetlerinden-biri-budur-ki>, 2021
14. <https://fed.az/az/qarabag/zengilan-hava-limani-bele-olacaq-foto-117385>, 2021
15. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/71350>, 2022
16. <https://ikisahil.az/post/180363-kelbecer-olke-iqtisadiyyatina-hansi-tohfeleri-vermeye-qadirdir>, 2020
17. <https://lent.az/xeber/iqtisadiyyat/Qubadlinin-iqtisadi-potensialiTikinti-sektorunda-tlbi-qarsilayacaq-382432>, 2020
18. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-06422-2_3, 2014
19. <https://medeniyyet.az/page/news/55903/Azərbaycan-2030:-sosialiqtisadi-inkisafa-dair-Milli-Prioritetler.html>, 2021
20. <https://ordu.az/az/news/175096>, 2020
21. <https://report.az/biznes-xeberleri/kobi-a-nin-rehberi-mikro-kicik-ve-orta-sahibkarlar-ucun-yeni-destek/>, 2019
22. <https://report.az/biznes-xeberleri/lacinda-kend-teserrufati-senaye-ve-turizm-inkisaf-etdirilecek/>, 2020
23. <https://report.az/energetika/zengilan-cebrayil-zonasinda-gunes-enerjisi-layihesi-uzre-emekdasliga-baslanilir/>, 2021
24. <https://report.az/infrastruktur/horadiz-cebrayil-zengilan-agbend-avtomobil-yolunun-tikintisi-davam-edir/>, 2021
25. <https://report.az/infrastruktur/serqi-zengezur-iqtisadi-rayonuna-xarici-investisiya-celb-etmek-olarmi/>, 2021
26. <https://report.az/qarabag/qubadlinin-iscaldan-azad-olunmasindan-1-il-otur5/>, 2021
27. <https://report.az/qarabag/lacin-rayonu/>, 2020
28. <https://smb.gov.az/az/all-news/kobia-da-2021-ci-ilin-yekunlari-ile-bagli-metbuat-konfransi-kecirilib>, 2022
29. <https://www.aceconsultants.az/az/news/561.html>, 2021

30. <https://www.aplustopper.com/smart-city-advantages-and-disadvantages/>, 2022
31. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabagda-birinci-agilli-kend-layihesinin-temeli-qoyuldu-agilli-kend-nedir-1619608871>, 2021
32. <https://www.xalqcebhəsi.az/news/politics/69851.html>, 2021
33. <https://www.plantemoran.com/explore-our-thinking/insight/2018/04/thinking-about-becoming-a-smart-city-10-benefits-of-smart-cities>, 2018
34. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/100/lacin.html>
35. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/107/qubadli.html>
36. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/108/zengilan.html>
37. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/109/cebrayil.html>
38. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/27/98/kelbecer.html>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 39: Rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans analizinin nəticələri

	Say	Cədvəl ümumi sayı %

İctimai və sosial xidmətlər	Aşağı səviyyədədir	33	11.0%
	Qənaətbəxşdir	207	69.0%
	Yüksək səviyyədədir	60	20.0%
Bankçılıq və ödəniş sistemləri	Aşağı səviyyədədir	15	5.0%
	Qənaətbəxşdir	189	63.0%
	Yüksək səviyyədədir	96	32.0%
Ticarət	Aşağı səviyyədədir	33	11.0%
	Qənaətbəxşdir	180	60.0%
	Yüksək səviyyədədir	87	29.0%
Təhsil	Aşağı səviyyədədir	132	44.0%
	Qənaətbəxşdir	141	47.0%
	Yüksək səviyyədədir	27	9.0%
Çatdırılma xidmətləri	Aşağı səviyyədədir	27	9.0%
	Qənaətbəxşdir	183	61.0%
	Yüksək səviyyədədir	90	30.0%
Tibbi xidmətlər	Aşağı səviyyədədir	144	48.0%
	Qənaətbəxşdir	132	44.0%
	Yüksək səviyyədədir	24	8.0%
Turizm xidmətləri	Aşağı səviyyədədir	48	16.0%
	Qənaətbəxşdir	174	58.0%
	Yüksək səviyyədədir	78	26.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Əlavə 2.

Cədvəl 40: Respondentin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə vəziyyətini qiymətləndirməsi üzrə frekans analizi

	Say	Cədvəl ümumi sayı %
Heç istifadə etmirəm	12	4.0%

Rəqəmsal bankçılıq və ödəniş sistemləri	Bəzən istifadə edirəm	90	30.0%
	Tez-tez istifadə edirəm	198	66.0%
Rəqəmsal ictimai və sosial xidmətlər	Heç istifadə etmirəm	30	10.0%
	Bəzən istifadə edirəm	162	54.0%
	Tez-tez istifadə edirəm	108	36.0%
Rəqəmsal ticarət	Heç istifadə etmirəm	54	18.0%
	Bəzən istifadə edirəm	144	48.0%
	Tez-tez istifadə edirəm	102	34.0%
Onlayn təhsil	Heç istifadə etmirəm	60	20.0%
	Bəzən istifadə edirəm	153	51.0%
	Tez-tez istifadə edirəm	87	29.0%
Onlayn çatdırılma xidmətləri	Heç istifadə etmirəm	45	15.0%
	Bəzən istifadə edirəm	153	51.0%
	Tez-tez istifadə edirəm	102	34.0%
Onlayn tibbi xidmətlər	Heç istifadə etmirəm	189	63.0%
	Bəzən istifadə edirəm	99	33.0%
	Tez-tez istifadə edirəm	12	4.0%
Onlayn turizm xidmətləri	Heç istifadə etmirəm	150	50.0%
	Bəzən istifadə edirəm	135	45.0%
	Tez-tez istifadə edirəm	15	5.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Əlavə 3.

Cədvəl 41: Ölkədə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirməsi üzrə frekans analizi

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

		Say	Cədvəl ümumi sayı %
"Ağıllı iqtisadiyyat" (innovasiyaya əsaslanan biznes, sənaye, turizm, bankçılıq, ticarət və s.)	1	24	8.0%
	2	63	21.0%
	3	105	35.0%
	4	81	27.0%
	5	27	9.0%
"Ağıllı ətraf mühit" (alternativ enerji, su/hava/torpaq istifadəsi və s.)	1	33	11.0%
	2	120	40.0%
	3	87	29.0%
	4	27	9.0%
	5	33	11.0%
"Ağıllı əhali" (İKT bacarıqlı, innovativ həllərə yönümlü əhali)	1	33	11.0%
	2	123	41.0%
	3	72	24.0%
	4	51	17.0%
	5	21	7.0%
"Ağıllı yaşayış" ("Ağıllı evlər" və s.)	1	57	19.0%
	2	129	43.0%
	3	60	20.0%
	4	24	8.0%
	5	30	10.0%
"Ağıllı idarəetmə" (ictimai və sosial xidmətlər, idarəetmə sistemləri)	1	21	7.0%
	2	75	25.0%
	3	78	26.0%
	4	102	34.0%
	5	24	8.0%
"Ağıllı hərəkətlilik" (nəqliyyat sistemləri)	1	45	15.0%
	2	84	28.0%
	3	90	30.0%
	4	57	19.0%
	5	24	8.0%

Əlavə 4.

Cədvəl 42: Konsepsiyanın icrası istiqamətində görülməli tədbirlər üzrə frekans nəticələri

	Say	Cədvəl ümumi sayı %
Razı deyiləm	12	4.0%

Bu mövzularda seminar və konfranslar keçirmək	Qismən razıyam	90	30.0%
	Tamamilə razıyam	198	66.0%
Bu sahədə dünyadakı ən yaxşı təcrübələri dəyərləndirmək və tətbiq etmək	Razı deyiləm	3	1.0%
	Qismən razıyam	54	18.0%
	Tamamilə razıyam	243	81.0%
Proses müddətində daim monitorinqlər keçirib qiymətləndirmələr aparmaq	Razı deyiləm	3	1.0%
	Qismən razıyam	63	21.0%
	Tamamilə razıyam	234	78.0%
Əhalinin bu sahədə məlumatlılığını yüksək səviyyəyə çatdırmaq	Razı deyiləm	0	0.0%
	Qismən razıyam	42	14.0%
	Tamamilə razıyam	258	86.0%
Dünyada mövcud olan "Ağıllı kənd"/"Ağıllı şəhər" şəbəkələrinə qoşulmaq və əməkdaşlıq etmək	Razı deyiləm	3	1.0%
	Qismən razıyam	78	26.0%
	Tamamilə razıyam	219	73.0%
Konsepsiyanın əsas komponentlərinin inkişafını yüksək səviyyəyə çatdırmaq	Razı deyiləm	3	1.0%
	Qismən razıyam	69	23.0%
	Tamamilə razıyam	228	76.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Əlavə 5.

Cədvəl 43: Layihənin faydalarının qiymətləndirilməsi üzrə frekans analizi

	Say	Cədvəl ümumi sayı %
Razı deyiləm	0	0.0%

Vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verən xidmətlərin yaradılmasına zəmin yaranacaq	Qismən razıyam	93	31.0%
	Tamamilə razıyam	207	69.0%
Sahələr və xidmətlər üzrə çəkilən xərclər azalacaq	Razı deyiləm	15	5.0%
	Qismən razıyam	156	52.0%
	Tamamilə razıyam	129	43.0%
Sağlamlıq, ictimai və sosial xidmətlər kimi sahələrdə vaxtın optimallaşdırılmasına nail olunacaq	Razı deyiləm	9	3.0%
	Qismən razıyam	78	26.0%
	Tamamilə razıyam	213	71.0%
Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq	Razı deyiləm	3	1.0%
	Qismən razıyam	99	33.0%
	Tamamilə razıyam	198	66.0%
Nəqliyyat və logistika xidmətləri təkmilləşəcək	Razı deyiləm	6	2.0%
	Qismən razıyam	102	34.0%
	Tamamilə razıyam	192	64.0%
Müxtəlif sistemlərin tətbiqi ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaq	Razı deyiləm	12	4.0%
	Qismən razıyam	132	44.0%
	Tamamilə razıyam	156	52.0%
Kommunikasiya sistemlərinin inkişaf etməsinə səbəb olacaq	Razı deyiləm	6	2.0%
	Qismən razıyam	117	39.0%
	Tamamilə razıyam	177	59.0%
Daha təhlükəsiz həyat şəraiti təmin olunacaq	Razı deyiləm	21	7.0%
	Qismən razıyam	132	44.0%
	Tamamilə razıyam	147	49.0%
İş imkanları artacaq	Razı deyiləm	27	9.0%
	Qismən razıyam	111	37.0%
	Tamamilə razıyam	162	54.0%
Xidmətlərin rəqəmsallaşması şəffaflığın artmasına səbəb olacaq	Razı deyiləm	0	0.0%
	Qismən razıyam	135	45.0%
	Tamamilə razıyam	165	55.0%

Mənbə: Araşdırmadan əldə olunan məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları

Anket sorğunun sualları:

1. Cinsi mənsubluğunuz:

- Qadın
- Kişi

2. Yaşınız:

- 18-25
- 26-30
- 31-35
- 36-40
- 41-50
- 51 yaş və yuxarı

3. Təhsiliniz:

- Orta məktəb
- Peşə məktəbi
- Orta ixtisas (kollec)
- Bakalavriat
- Magistratura
- Doktorantura
- Yoxdur
- Digər:

4. Hansı bölgədəsiniz?

5. Fəaliyyət sahəniz?

6. “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri ilə bağlı məlumatlısınız mı?

- Bəli
- Xeyr

7. Bu tip layihələrlə bağlı məlumatları haradan əldə edirsiniz? (Bir neçə variant seçilə bilər)

- Sosial şəbəkələrdən
- Xəbər buraxılışlarından
- Ətrafdakı insanlardan
- Digər:

8. Ölkənin “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrini tətbiq etmək üçün mövcud hazırlıq vəziyyətini necə qiymətləndirirsiniz?

- Tamamilə hazırdır
- Qismən hazırdır
- Hazır deyil

9. Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsini necə qiymətləndirirsiniz?

- Yüksək səviyyədədir
- Qənaətbəxşdir
- Aşağı səviyyədədir

10. Aşağıda qeyd olunan rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətini qiymətləndirin:

	Yüksək səviyyədədir	Qənaətbəxşdir	Aşağı səviyyədədir
İctimai və sosial xidmətlər			
Bankçılıq və ödəniş sistemləri			
Ticarət			
Təhsil			
Çatdırılma xidmətləri			
Tibbi xidmətlər			
Turizm xidmətləri			

11. Özünüzün qeyd olunanlardan istifadə vəziyyətinizi qiymətləndirin:

	Tez-tez istifadə edirəm	Bəzən istifadə edirəm	Heç istifadə etmirəm
Rəqəmsal bankçılıq və ödəniş sistemləri			
Rəqəmsal ictimai və sosial xidmətlər			
Rəqəmsal ticarət			
Onlayn təhsil			
Onlayn çatdırılma xidmətləri			
Onlayn tibbi xidmətlər			
Onlayn turizm xidmətləri			

12. İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələrinin tətbiqini neçə balla qiymətləndirirsiniz?

- 1
- 2
- 3
- 4

- 5

13.İşğaldan azad olunan ZƏNGİLƏN rayonunda “Ağıllı kənd” layihəsi çərçivəsində ilk növbədə hansı istiqamətlərdə işlər görülməlidir? (Bir neçə variant seçilə bilər)

- Kənd təsərrüfatı
- Turizm
- Ticarət
- Nəqliyyat və logistika
- Alternativ enerji
- Digər:

14.Ölkədə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirin:

	1	2	3	4	5
“Ağıllı iqtisadiyyat”					
“Ağıllı ətraf mühit”					
“Ağıllı əhali”					
“Ağıllı yaşayış”					
“Ağıllı idarəetmə”					
“Ağıllı hərəkətlik”					

15.Sözügedən konsepsiyanın əsas komponentlərindən hansını həyata keçirmək ölkə üçün daha asandır? (Bir neçə variant seçilə bilər)

- “Ağıllı iqtisadiyyat”
- “Ağıllı ətraf mühit”
- “Ağıllı əhali”
- “Ağıllı yaşayış”

- “Ağıllı idarəetmə”
- “Ağıllı hərəkətlik”

16. Fikrinizcə, bu konsepsiyanın reallaşması üçün hansı sahələrdə daha çox təkmilləşməyə ehtiyac var? (Bir neçə variant seçilə bilər)

- “Ağıllı iqtisadiyyat”
- “Ağıllı ətraf mühit”
- “Ağıllı əhali”
- “Ağıllı yaşayış”
- “Ağıllı idarəetmə”
- “Ağıllı hərəkətlik”

17. Ölkədə, xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə (Zəngilan rayonu nümunəsində) “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyaları çərçivəsində hansı tədbirlər görülməlidir?

	Tamamilə razıyam	Qismən razıyam	Razı deyiləm
Bu mövzularda seminar və konfranslar keçirmək			
Bu sahədə dünyadakı ən yaxşı təcrübələri dəyərləndirmək və tətbiq etmək			
Proses müddətində daim monitorinqlər keçirib qiymətləndirmələr aparmaq			
Əhalinin bu sahədə məlumatlılığını yüksək səviyyəyə çatdırmaq			
Dünyada mövcud olan “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” şəbəkələrinə qoşulmaq və əməkdaşlıq etmək			
Konsepsiyanın əsas komponentlərinin inkişafını yüksək səviyyəyə çatdırmaq			

18. “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının tətbiqinin faydalarını necə qiymətləndirirsiniz?

	Tamamilə razıyam	Qismən razıyam	Razı deyiləm

Vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verən xidmətlərin yaradılmasına zəmin yaranacaq			
Sahələr və xidmətlər üzrə çəkilən xərclər azalacaq			
Sağlamlıq, ictimai və sosial xidmətlər kimi sahələrdə vaxtın optimallaşdırılmasına nail olunacaq			
Yeni biznes imkanlarının yaradılmasına şərait yaranacaq			
Nəqliyyat və logistika xidmətləri təkmilləşəcək			
Müxtəlif sistemlərin tətbiqi ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaq			
Kommunikasiya sistemlərinin inkişaf etməsinə səbəb olacaq			
Daha təhlükəsiz həyat şəraiti təmin olunacaq			
İş imkanları artacaq			
Xidmətlərin rəqəmsallaşması şəffaflığın artmasına səbəb olacaq			

19. “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının tətbiqində hansı problemlər və çatışmazlıqlar ortaya çıxa bilər? (Bir neçə variant seçilə bilər)

- Sosial nəzarətin olmaması və ya zəif olması
- Təhlükəsizlik problemləri və məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar
- Texnologiya əhəmiyyətli kapital qoyuluşunun tələb olunması
- Elektron tullantıların əhəmiyyətli dərəcədə artması
- Digər kənd və şəhərlər arasında böyük texnoloji boşluqlar meydana gəlməsi
- Xidmətlərin, eləcə də daşınmaz əmlak qiymətlərinin daha yüksək olması
- İctimai məlumatlılığın və sosial məsuliyyətin səviyyəsinin aşağı olması
- Digər:

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Zəngilan rayonuna dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsinin nəticələri.....	30
Cədvəl 2: Zəngilan rayonunda istehsal növləri üzrə məhsul həcmi	35
Cədvəl 3: Rayonunda təsərrüfat əhəmiyyətli torpaq sahələri	36
Cədvəl 4: Zəngilan rayonunun faydalı qazıntı ehtiyatları və onların həcmi.....	38
Cədvəl 5: Məşğul əhalinin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü (nəfər)	40

Cədvəl 6: İqtisadiyyatın sahələri üzrə muzdla işləyənlərin orta illik sayı (nəfər)	41
Cədvəl 7: Dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalı.....	42
Cədvəl 8: Heyvandarlıq üzrə göstəricilər	43
Cədvəl 9: Heyvandarlıq məhsulları istehsalı	43
Cədvəl 10: Tikintinin əsas göstəriciləri	44
Cədvəl 11: Cinsiyyət faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri.....	57
Cədvəl 12: Yaş faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri	58
Cədvəl 13: Təhsil faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri	58
Cədvəl 14: Fəaliyyət sahələri faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri.....	59
Cədvəl 15: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə Çarpaz tablo testi	61
Cədvəl 16: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə Chi-Square testi	63
Cədvəl 17: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasından məlumatlılıq və yaş faktoru üzrə Phi and Cramer’s V testi.....	63
Cədvəl 18: Layihə ilə bağlı məlumatların alınma mənbələri üzrə frekans analizi nəticələri.....	64
Cədvəl 19: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Çarpaz tablo testi.....	66
Cədvəl 20: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Chi-Square testi	67
Cədvəl 21: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihəsinə mövcud hazırlıq vəziyyəti ilə fəaliyyət sahəsi faktoru üzrə Phi and Cramer’s V testi	67
Cədvəl 22: Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bölgə faktoru üzrə Çarpaz tablo testi.....	69
Cədvəl 23: Ölkə əhalisinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bölgə faktoru üzrə Fisher-Freeman-Halton Exact Testi	70
Cədvəl 24: Ölkə əhalisinin İKT-dən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə bölgə faktoru üzrə Phi and Cramer’s V testi.....	71
Cədvəl 25: Rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə ortalama analizinin nəticələri.....	72
Cədvəl 26: Respondentin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə vəziyyətini qiymətləndirməsi üzrə ortalama analizi.....	73
Cədvəl 27: Ölkədə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə ortalamalar analizi	74
Cədvəl 28: Konsepsiyanın əsas komponentlərindən hansının həyata keçirilməsinin ölkə üçün daha asan olması üzrə cavabların frekans təhlili nəticələri	75
Cədvəl 29: Konsepsiyanın reallaşması üçün təkmilləşməyə ehtiyac olan sahələr üzrə cavabların frekans analizi göstəriciləri.....	76
Cədvəl 30: İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin qiymətləndirilməsi və təhsil faktoru üzrə Çarpaz tablo analizi	77
Cədvəl 31: İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin qiymətləndirilməsi və təhsil faktoru üzrə Fisher-Freeman-Halton Exact Testi	78
Cədvəl 32: İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrinin qiymətləndirilməsi və təhsil faktoru üzrə Phi and Cramer’s V testi.....	79
Cədvəl 33: Zəngilan rayonunda layihə çərçivəsində görülməli ilk işlər üzrə frekans nəticələri ..	80
Cədvəl 34: Konsepsiyanın icrası istiqamətində görülməli tədbirlər üzrə ortalama nəticələri	80
Cədvəl 35: Layihənin faydalarının qiymətləndirilməsi üzrə ortalama analizi.....	81
Cədvəl 36: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarından olan şəxslərin yeni biznes imkanlarının yaradılmasına münasibəti üzrə Çarpaz tablo.....	82
Cədvəl 37: Konsepsiyanın tətbiqi zamanı yarana biləcək problemlər və layihənin çatışmazlıqları üzrə frekans analizinin nəticələri	83
Cədvəl 38: Sorğu üzrə etibarlılıq analizinin nəticələri	83

Cədvəl 39: Rəqəmsal xidmətlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans analizinin nəticələri	91
Cədvəl 40: Respondentin rəqəmsal xidmətlərdən istifadə vəziyyətini qiymətləndirməsi üzrə frekans analizi.....	92
Cədvəl 41: Ölkədə “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarının əsas komponentlərinin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans analizi.....	93
Cədvəl 42: Konsepsiyanın icrası istiqamətində görülməli tədbirlər üzrə frekans nəticələri	94
Cədvəl 43: Layihənin faydalarının qiymətləndirilməsi üzrə frekans analizi	95

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İqtisadi fəallıq barədə statistika (faizlə).....	40
Qrafik 2: Əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayı	42
Qrafik 3: Bölgə faktoru üzrə frekans analizinin nəticələri	59
Qrafik 4: “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələri ilə bağlı məlumatlılıq üzrə frekans analizinin nəticəsi	60
Qrafik 5: Ölkənin “Ağıllı kənd”/ “Ağıllı şəhər” layihələrini tətbiq etmək üçün mövcud hazırlıq vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans analizinin nəticələri.....	65
Qrafik 6: Ölkə əhalisinin İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans təhlilinin nəticələri	68
Qrafik 7: İşğaldan azad olunan ərazilərdə “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələrinin tətbiqinin qiymətləndirilməsi üzrə frekans nəticələri	76